

VABADUSSÕJA-AEGSED LENDLEHED PROPAGANDAVAHENDINA 1919. AASTAL

Toivo Kikkas

Nii Vene impeeriumi äärealale tekkinud värskete rahvusriikide iseseisvuse mõte kui ka enamlik ideoloogia jäid paljudele, sh sõjameeste põhiosale – mobiliseeritutele – aastatel 1918–20 mõistetamatuks. See jättis nad avatuks vastaspoole mõjutustele. Kuivõrd seni pole Vabadussõja-aegset propagandat laiapindsemalt uuritud, on senised teadmised sõdurite mõjutamiste katsetest suhteliselt kesised. Artiklis¹ käsitletavad Vabadussõja-aegsed lendlehed kui propagandavahendid ja nendes kajastuvad sõnumid on näidisjuhtum, mis võimaldab edaspidi konkreetsemaid võrdlusi nii teiste rahvusriikide kui ka Vene valgete propagandaga.

Rahvusriikide areng endiste impeeriumite äärealadel on viimastel aastatel populaarsust kogunud uurimisvaldkond,² mille üks tahke on hinnata mõjutustegevust, mida uued demokraatlikud riigid ja enamlased värsketes rahvusriikides propaganda abil ellu viisid. Kommunikatsioonialoolased Garth S. Jowetti ja Victoria O'Donnell³ on defineerinud propagandat kui kommunikatsiooni vormi, mille kaudu üritab propagandist saavutada sihtmärgilt enda eesmärkidele vastavat reaktsiooni.⁴ Prantsuse filosoof Jacques Elluli hinnangul pidi verivärskene enamliku režiimi propaganda olema kõikehaarav (hõlmates ajakirjandust, koosolekuid jne), järjepidev ja lakkamatu.⁵

¹ Artikkel on valminud Tartu Ülikooli baasfinantseeritava projekti PHVAJ16908_2 “Sõda sõja järel: individuaalne ja ühiskondlik sõjakogemus 20. sajandi Eestis” raames.

² Vt lähemalt uuemaid käsitlusi: Klaus Richter, *Fragmentation in East Central Europe: Poland and the Baltics, 1915–1929* (Oxford: Oxford University Press, 2020); Ian D. Armor, *A history of Eastern Europe 1918 to the present: modernisation, ideology and nationality* (London: Bloomsbury Academic, 2021); *Central and Eastern Europe after the First World War*, toim Burkhard Olschowsky *et al* (Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2021).

³ Vt lähemalt nende koostatud kogumikku propaganda ajaloost: *Propagandast ja mõjustamisest. Uusi ja klassikalisi käsitlusi*, toim Garth S. Jowett, Victoria O'Donnell (Tallinn: Tänapäev, 2011).

⁴ Garth S. Jowett and Victoria O'Donnell, *Propaganda & Persuasion* (Los Angeles: Sage, 2014), 1.

⁵ Jacques Ellul, “Propaganda tunnused”, *Propagandast ja mõjustamisest. Uusi ja klassikalisi käsitlusi*, toim Garth S. Jowett, Victoria O'Donnell (Tallinn: Tänapäev, 2011), 24–31.

Seda, kuidas mõistsid propagandat artiklis käsitletud sündmuste kaas-aegsed, aitab mõista rahvaväe – Eesti Vabariigi armee – ühe lendlehe koostaja. Ta andis enamlaste kihutustööle sarnase hinnangu nagu Ellul: tollase lendlehe koostaja sõnul kordas enamlik propaganda päevast päeva igal viisil – ajalehtedes, lendlehtedes ja käskkirjadega – oma valesid, et mitte anda sõjameestele mahti meenutada eelnevat eluolu ja kainelt toimuva üle järele mõelda.⁶ Arusaama, et enamlaste mõjutustegevuse eesmärk Vabadussõjas oli mõjutada ennekõike sõjamehi, kinnitab vahetult peale sõda antud anonüümse autori hinnang – ka tema leidis, et enamliku propaganda sihtmärk oli olnud ennekõike sõjavägi.⁷

Seni mahukaim käsitlus, mis on uurinud lendlehti Eestis, jääb enam kui kahekümne aasta taha. Endel Kuusiku magistritöö andis ülevaate märksa varasemast perioodist, kirjeldades ja analüüsides pahempoolsete illegaalselt levitatud väljaandeid kuni 1907. aastani. Kuusik järeldas, et tollane suuline kihutustöö lähtus ennekõike lendlehtedest. Üleskutsete sõnumid muutusid järk-järgult ülevenemaalistest teemadest Eesti majanduse ja poliitika hetkeprobleeme kajastavateks.⁸ Lääne ajaloolaste võrreldav ja ainus teadaolev käsitlus pärineb ajaloolase Barbara C. Alleni sulest, kes piirdus küll 1917. aasta Vene sotsialistide lendlehtede publitseerimisega. Alleni kogumik ei sisalda kahjuks publitseeritud lendlehtede ega üleskutsete kui allikaliigi analüüsi.⁹

Allikaliigi potentsiaali avanud Vene ajaloolase Juri Jerusalemskij sõnul on lendlehed olulised Vene kodusõja allikad, mis kajastasid hästi tollast ideoloogiat. Tema hinnangul pöörasid kommunistid palju tähelepanu sellele, et levitada lendlehti massilistes tiraažides sõdurite ja talupoegade hulgas. Valgetega võrreldes oli Jerusalemskij arvates enamlaste programm tekstides selgemini edastatud ja vaid 1918. aastal pöörati talupoegadele vähem tähelepanu kui sõduritele.¹⁰ Üks märkimisväärsmaid ja ka kõige värskemaid teoseid pärineb Ukraina ajaloolaselt Stefan Velõtšenkolt, kes uuris propagandat revolutsioonilises Ukrainas aastatel 1917–22. Tema huviorbiidis

⁶ Rahvusarhiiv (edaspidi RA), ERA.4433.2.10, l. 5–6: Rahvaväe lendleht “Pravda o voïne” (“Tõde sõjast”), dat-mata.

⁷ L., “Propaganda uue võitlusabinõuna ilmasõjas”, *Sõdur*, 8 (1922), 7–9.

⁸ Endel Kuusik, *Aheldatud kirjasõna (Pahempoolsete parteide ja rühmituste illegaalsete väljaannete levik Eestis 19. sajandi viimasest veerandist 1907. aastani)* (magistriväitekiri: Tartu Ülikool, 2001).

⁹ Barbara C. Allen, *Leaflets of the Russian revolution. Socialist organizing in 1917* (Chicago: Haymarket Books, 2018).

¹⁰ Yurii Ierusalimskii, “Listovki perioda Grazhdanskoj vojnj 1918–1920 gg. kak istoricheski istochnik”, *Vestnik Moskovskogo gosudarsvennogo oblastnogo universiteta*, 5 (2018), 33.

olid ennekõike lendlehed, pamfletid ja karikatuurid, kuid lisaks sellele kirjeldab Velõtšenko põhjalikult tollase trükitehnika ja -kunsti võimalusi.¹¹ Lendlehtede kõrval leidsid aktiivset kasutust teised propagandavahendid nagu ajakirjandus ja agitatsioon. Esimese maailmasõja propaganda arengus kujunesid teedrajavaks plakatid.¹²

Mari-Leen Tammela on hiljuti analüüsinud süvitsi üksikut enamlaste lendlehte – ristilöödud töörahva nimekirja. Sellenimeline üleskutse avaldati 1919. aasta kevadel. Tammela sõnul oli tegu kindla eesmärgi ja tugeva ideoloogilise tagapõhjaga koostatud üleskutsega. Autor on põhjalikult uurinud lendlehe koostamise poliitilisi tagamaid ja samuti nimekirjas loetletud, välikohtus surma mõistetud isikute tausta – nii palju, kui see võimalik oli. Ta peab tõenäoliseks, et enamikul juhtudel ei teadnud nimekirja koostajad kohtuotsuste tagamaid. Tammela hindab, et ilmselt sooviti lendlehega mõjutada 1919. aasta aprillis toimunud Asutava Kogu valimisi. Kuid üleskutse oli koostatud eeldusel, et punavägede sõjategevust saadab rindel edu. Seda ei juhtunud ja nii polnud lendlehel mõju ka valimistele. Analüüsitud lendlehte hindab Tammela paljudel põhjustel väärtuslikuks allikaks Vabadussõja alguskuude kohta ja loetleb mitmeid edasisi uurimisperspektiive.¹³ Selle hinnanguga tuleb nõustuda ja võib lisada, et tulevikuperspektiive silmas pidades pakuks tugevat uurimispotentsiaali veel nii mõnegi teise sama perioodi lendlehe kui mitmekülgse allika süvaanalüüs.

Esimene maailmasõda ja sellele järgnevad aastad olid propaganda arengus murrangulised. Ajaloolase David Welchi sõnul viidi just Esimeses maailmasõjas nii enda armee ja elanikkonna, aga eriti vastaspoole propagandaga mõjutamine täiesti uuele tasandile. Siis hakati propagandas nägema üha enam relva vaenlaste moraali murdmiseks.¹⁴ Ajaloolane Eberhard Demm kirjutab, et propagandal oli ilmasõjas neli peamist sihtühma: kodurinne, sõjarinne, neutraalsed pooled ja vaenlased.¹⁵ Esimese maailmasõja aegseid eri poolte lendlehti on võrdlvalt analüüsinud näiteks

¹¹ Stephen Velychenko, *Propaganda in revolutionary Ukraine: leaflets, pamphlets, and cartoons, 1917–1922* (Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2019).

¹² Vt lähemalt näiteks uurimust Eestis säilitatud ilmasõja plakatitest: Kairi Lentsius, *Eesti arhiivikogude plakatid Esimese maailmasõja aegse Venemaa propaganda kajastajana* (bakalaureusetöö: Tartu Ülikool, 2011).

¹³ Mari-Leen Tammela, “Ristilöödud töörahva nimekirja nr 11 Eesti Asutava Kogu valimistel”, *Vabadussõja mitu palet. Sõda ja ühiskond aastatel 1918–1920*, koost Tõnu Tannberg, Rahvusrhiivi toimetised, 3 (34) (Tartu: Rahvusrhiiv, 2019), 423–462.

¹⁴ David Welch, ““Opening Pandora’s box”: propaganda, power and persuasion”, *Propaganda, power and persuasion from World War I to Wikileaks*, toim David Welch (London: Tauris, 2014), 5.

¹⁵ Eberhard Demm, *Censorship and propaganda in World War I. A comprehensive history* (London: Bloomsbury Academic, 2019), 27.

Vene ajaloolane Aleksandr Astašov. Ta võrdles mitme armee lendlehti Vene rindel, publitseerides muu hulgas mõned Vene armee aastatel 1914–17 koostatud lendlehed.¹⁶ Kahjuks publitseeris ta Venemaa koostatud üleskutseid liiga vähesel arvul, et neid saaks kasutada siinses artiklis võrdlusmaterjalina hilisemate Punaarmee lendlehtedega.

See artikkel keskendub kummagi poole propaganda eesmärkidele Vabadussõja-aegsetes lendlehtedes, analüüsid üleskutsete sihtrühmasid, sõnumeid ja vastase kujutamist. Mõistmaks, kus ja kuidas lendlehti koostati ja levitati, avatakse ajaloolist konteksti, mis annab ülevaate teadaolevatest propagandat koostanud asutustest, ja vaadeldakse selle levitamist. Vähe-mal määral on analüüsitud reageeringuid lendlehtedele. Artiklis kasutatud meetod on võrdlev analüüs – kõrvutatakse rahvaväe ja enamlaste lendlehti. Allikate säilivusest ja kättesaadavusest tulenevalt on võrdluses ülekaalus Nõukogude Venemaa lendlehed.

Allikmaterjali esmane tutvustus

Artikli allikmaterjal on ühelehelised lendlehed, millel on tekst ühel või mõlemal poolel. Allikaliigina pakuvad üleskutsed võimalust analüüsida sõja-aegse propaganda sisu. Vastaspolele suunatud lendlehed olid illegaalsed väljaanded – nende levitamine, aga ka omamine oli karistatav, samas kui enamikku teisi trükiseid (päevakäsud, dekreedid-määrused) levitati enda hallataval territooriumil seaduslikul alusel. Mõõtmelt olid lendlehed valdavalt mitte suuremad kui A4-formaadis ja koosnesid vaid trükitud tekstist. Aastatel 1918–19 kasutati lendlehtede kohta teisigi mõisteid nagu üleskutsed, proklamatsioonid ja pamfletid. Analüüsitavaid lendlehtede valik käsitleb sõjameestele suunatud üleskutseid. See tähendab üleskutseid, mille adre-saatideks – aga ka autoriteks – olid märgitud sõjamehed Eesti rahvaväes või Eesti Punaarmees, Punaarmee rahvuslikes eesti väeosades ning mille tekstiosas esineb selgesõnaline sõduritepoolne või sõdurite poole pöördumine.

Vabadussõja-aegseid lendlehti leidub enim Rahvusarhiivis. Peamiselt on tegu enamlaste lendlehtedega ja lendlehtede kollektsioone oli võimalik tuvastada ennekõike säilikute pealkirjade põhjal.¹⁷ Rahvaväe lendlehti on säilinud väiksemal arvul ja vähem kontsentreerituna.

¹⁶ Aleksandr Astashov, *Propaganda na Russkom fronte v gody Pervoï mirovï voïnï* (Moskva: Spetskniga, 2012).

¹⁷ Peamised kollektsioonid on fondides: RA, ERAF.395. Ajaloolis-revolutsiooniliste dokumentide kollektsioon; RA, ERAF.27. Kollektsioon: EKP Ajalookomisjon; RA, ERA.949.3.12. Poliitilise Politsei konfiskeeritud enamlaste lendlehed 1919–1923; RA, ERA.4433. Lendlehtede ja teiste mitteperioodiliste väljaannete kollektsioon; RA, ERA.827. Laaman, Eduard

Tabel 1. Teadaolevad Vabadussõja-aegsete lendlehtede eksemplarid ja tiraažid

	Eksemplaride arv	Tiraaž
Rahvaväe lendlehed ¹⁸	12	730–9000 ¹⁹
Enamlaste lendlehed ²⁰	74	1000–25 000 ²¹

Muuseumites on Vabadussõja-aegseid lendlehti Rahvusarhiiviga võrreldes vähe. Neid säilitatakse koos teiste trükistega üldistes dokumentide

– ajakirjanik; RA, ERA.4946. Marchlewski-nimelise Lääne Vähemusrahvuste Kommunistliku Ülikooli Leningradi osakonna Eesti rahvusliku kabineti dokumentide kollektsioon.

¹⁸ RA, ERA.4433.2.10: Eesti sõjaväe lendlehed; RA, ERA.2124.2.235: Eesti väeosade ringkirjad, raportid ja teadaanded. Punaarmee väeüksuste poliitosakondade lendlehed ja üleskutsed sõja lõpetamiseks 1919. Ajakirjad “Svetotš” ja “Petrograd”; RA, ERA.515.1.631. Sõjaväe asutuste ja üksuste vaheline mitmesugune operatiivala kirjavahetus.

¹⁹ RA, ERA.518.1.149, l. 140: 2. diviis (Läti alale) 495 tk, 16.02.1919; RA, ERA.496.2.9, l. 83: 2. diviis 5000 tk, 27.02.1919; RA, ERA.496.2.9, l. 82: 2. diviis 4000 tk (lätikeelsed), 01.03.1919; RA, 496.2.9, l. 120: 1. diviis 730 tk, 25.03.1919; RA, ERA.518.1.37, l. 9: 2. diviis 1300 tk, 25.03.1919; RA, ERA.496.2.9, l. 115: 2. diviis 9000 tk*, 25.03.1919; RA, ERA.496.2.9, l. 114: 2. diviis 800 tk, 25.03.1919; RA, ERA.518.1.149, l. 526: 2. diviis* 3000 tk, 11.04.1919; RA, ERA.496.2.9, l. 129: 1., 2. ja 3. diviis 2000 tk, 13.04.1919; RA, ERA.518.1.37, l. 106: 2. diviis 4000 tk, 18.04.1919; RA, ERA.518.1.149, l. 567: 2. diviis 6000 tk, 26.05.1919; RA, ERA.518.1.149, l. 626: 1. ja 2. diviis 1000 tk (Petrogradis levitamiseks), 05.06.1919; RA, ERA.518.1.149, l. 911: 2. diviis 2000 tk, 09.08.1919; RA, ERA.544.1.16, l. 91: 1. diviis 1800 tk, 19.08.1919.

²⁰ RA, ERA.4946.1.59: EKP Keskkomitee lendlehed dets. 1918 – mai 1919. Trükised; RA, ERAF.395.1.31: Eesti Tööraha Kommuuni Punaarmee väeosade poliitosakondade jt lendlehed, üleskutsed ja teadaanded; RA, ERA.495.10.46: Nõukogude Venemaa välisasjade rahvakomissari telegramm Nõukogude Venemaa ja Balti riikide valitsuste vahelise rahuläbirääkimise alustamise kohta. Eesti väeüksuste staapide operatiivtelegrammid. Ettekanded ja teated Punaarmee lahinguoperatsioonide, vägede koosseisu, paigutuse ning kaitseabinõude kavade kohta. Vangilangenud punakaartlaste ülekuulamisprotokollid ja nimekirjad; RA, ERA.2124.2.235: Eesti väeosade ringkirjad, raportid ja teadaanded. Punaarmee väeüksuste poliitosakondade lendlehed ja üleskutsed sõja lõpetamiseks 1919. Ajakirjad Svetotš ja Petrograd; RA, ERA.827.1.33: Eduard Laamanni märkmed ja käsikirjad Oktoobrirevolutsiooni, I saksa okupatsiooni ja Vabadussõja aegse perioodi sise- ja välispoliitiliste sündmuste teemadel; RA, ERA.562.1.19: Kirjavahetus ohvitseride kohta, ohvitseride auastme kõrgendamise ettepanekud ja teenistuskäigu kokkuvõtted.

²¹ RA, ERAF.6495.6.3., l. 14–22: Aruanded lendlehtede levitamisest. 2000–1000 tk. Aprill–mai 1919; RA, ERAF.27.1.587, l. 1–11: Sõjaväe Poliitosakonna üleskutsed. Aleksander Jea märkmed Punaarmee arhiivist. 10 000–25 000 tk. 1919. aasta; RA, ERAF.27.1.588, l. 1–28: Üleskutsed Valge Eesti soldatitele, töölistele ja talupoegadele. Aleksander Jea märkmed Punaarmee arhiivist. 1000–8000 tk. 1919. aasta.

kogudes.²² TÕ raamatukogus säilitatakse küll mõningaid Vene valgete üleskutseid, kuid Vabadussõja-aegseid lendlehti seal tuvastada ei õnnestunud.²³

Kokku on Eesti mäluasutustes leitud 116 erinevat Vabadussõja-aegset lendlehte, mis seostuvad konkreetsetl Eestiga. Nende lendlehtede hulgas moodustavad omaette kogumi ajalehe Kommunist Vabadussõja ajal levitatud lendlehed nr 1–12.²⁴ Artiklis pole nende sisu lähemalt analüüsitud, küll aga on nende ilmumissagedus teatav orientiir ja neid on mainitud näiteks levitamist käsitlevas alapeatükis.

Analüüsist jäävad kõrvale mitmelehelised üleskutsed, samuti pigem müürilehtedeks kvalifitseeruvad trükised ja kõik need proklamatsioonid, mis olid suunatud eranditult kogu tsiviilelanikkonnale või mõnele ühiskonnagrupile (nt töölistele). Nende all on peamiselt mõeldud mitmeid eluolu korraldavaid dekreete-määruseid, mille koostajateks on valdavalt märgitud keskvõimu esindajad linnades ja külades. Tuleb küll tõdeda, et siinses lähenemises, mis keskendub selgesõnaliselt sõduritele suunatud trükistele, peitub teatud lihtsus, kuna piiri tõmbamine ei ole alati kerge. Kodurinnet mõjutades avaldati paratamatult kaudset mõju ka sõjameestele. Samuti levitati sõdurite hulgas lendlehti, mis ei sisaldanud sõjameestele suunatud sõnumeid.

Eesti rahvaväe ja Vene enamlaste propaganda eesmärgid

Esimese maailmasõja kestes võttis kõigi poolte armeedes järjest enam maad sõjatüdimus. Vene armees süvenes see eriti 1917. aasta jooksul ja aitas kaasa armee järkjärgulisele lagunemisele. Paljud sõjamehed olid viibinud väga kaua kodust eemal ja ebaedu rindel koos majanduslike raskustega avaldasid mõju. Kui 1918. aasta 11. novembril lõpuks vaherahu sõlmiti, vaikisid relvad vaid veidi enam kui kaks nädalat enne uue sõja puhkemist. Eesti ja vene sõjamehed olid alles äsja, vahetult enne Vabadussõja algust osalenud ühiselt Vene armee ridades võitluses Saksamaa vastu ja nüüd tuli paljudel endistel kamraadidel teineteise vastu võidelda. Eestis paelus väljavaade minna uuesti rindele väheseid ja seda tõestas asjaolu, et Eesti Vabariigi

²² Vabadussõja-aegsed lendlehti muuseumites: nt Eesti Ajaloomuuseumis 16 tk, Vana-Võrumaa Kultuurikojas 9 tk, Viljandi Muuseumis 3 tk, Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri muuseumis 1 tk; KMAR kollektsioonis Pt.344 “Lendlehed 1905–1944” Vabadussõja-aegseid lendlehti ei sisalda. Muuseumites leidis võrreldes Rahvusarhiiviga kokku 13 uut eksemplari.

²³ TÜR ARH PT-1447. Sõjandus – pisitrükised 1874–1940. Sisaldab mõningaid Vene valgete lendlehti.

²⁴ Ajalehe Kommunist lendleht esimene nr ilmus 1919. aasta 14. mail ja nr 12 sama aasta detsembris.

Vabadussõja alguses korraldatud esialgu vaid vabatahtlike mobilisatsioon kukkus läbi.²⁵

Noore Eesti Vabariigi esmane eesmärk oli tõrjuda Nõukogude Venemaalt alanud sõjaline rünnak ja samas kehtestada enda territooriumil olukorra üle kontroll. Eestil ei olnud võimalik jääda ootama rahuaega, mil saanuks täie jõuga asuda üles ehitama demokraatlikku riiki nii seadusandlikul kui ka institutsionaalsel tasandil. Sõja tingimustes ja enamlaste õõnestustöö kiuste oli paralleelselt riigi arendamine loomulikult keeruline ülesanne, kuid selle tööga tehti ikkagi algust.²⁶ Vastukaaluks enamlaste õõnestustööle asutas Eesti Vabariik kontrolli teostavad institutsioonid nagu sõjaväe vastuluure ja sõjatsensuuri.²⁷

Võrdlemisi kaitsetut Eesti riiki rünnanud enamlastel oli seega esialgu kerge edu saavutada. Enamlaste kaugem eesmärk oli kehtestada “proletariaadi diktatuur” ja anda kogu võim nõukogude kätte. Kogu maa, tööstus ja pangandus sooviti natsionaliseerida ning ühiskondlik tootmine ja saaduste jaotamine allutada nõukogude kontrollile. Alates 1918. aasta kevadest oligi seda järk-järgult tegema hakatud.²⁸ Lenin soovis enda ideed sotsialismist juurutada diktatuuri abil.²⁹ Endise Vene keisririigi äärealadel – Eestis, Lätis, Leedus, Valgevenes ja Ukrainas – moodustati sõltumatud nõukogude vabariigid. Sõltumatud olid need siiski vaid nime poolest ja reaalne võim kuulus Moskvale.³⁰ Rööbiti nõukogude võimu kehtestamisega sooviti esile kutsuda üldine maailmarevolutsioon ning Moskva sai enda osalust maskeerida just nende samade “sõltumatute vabariikide” kattevarjus. Tegelikuses mitte ainult ei koordineeritud, vaid ka rahastati neid nukuriike Nõukogude Venemaalt. Nii kasutas Lenin sama kavalust nagu mõned varasemad ja hilisemad Venemaa valitsejad. Venemaaga piirnevatel aladel sütitatud vägivalda selgitati kohaliku sisevõitlusega – ka kodusõjaga, milles Nõukogude Venemaa otseselt ei osale. Vabadussõda algas rünnakuga Venemaa territooriumilt ja vaid osa sissetunginud punavägedest koosnes

²⁵ Vt lähemalt eesti sõjameeste sõjatüdimusest: Toivo Kikkas, *Võitlusvõime eesti sõdurite ja ohvitseride sõjakogemuses 1914–1920* (magistritöö, Tartu Ülikool, 2020), 63–66.

²⁶ Vt lähemalt: *Eesti Vabadussõja ajalugu. I, Vabadussõja eellugu. Punaväe sissetung ja Eesti vabastamine*, toim Lauri Vahtre (Tallinn: Varrak, 2020).

²⁷ Toivo Kikkas, “Kontrollimehhanismid Eesti Vabariigis aastatel 1918–1920”, *Vabadussõjast iseseisvuse taastamiseni. Uurimusi 20. sajandi Eesti ajaloost*, koost Tõnu Tannberg, Aigi Rahi-Tamm, Rahvusrhiivi toimetised, 5 (36) (Tartu: Rahvusrhiiv, 2023), 7–39.

²⁸ Osmo Jussila, *Taevast põrgusse. Nõukogude utopia kokkuvarisemine* (Koolibri: Tallinn, 2014), 89–93.

²⁹ Robert Service, *Lenin. Biograafia* (Tallinn: Sinisukk, 2002), 477; Vt lähemalt nõukogude diktatuuri kehtestamisest: Stephen J. Lee, *Euroopa diktatuurid 1918–1945* (Tallinn: Kunst, 2002).

³⁰ Service, *Lenin*, 488–489.

eestlastest. Kuude möödudes vähenes eesti sõjameeste osakaal Eesti vastu võitlevates Punaarmee väeosades järk-järgult.

Teisalt saab Vabadussõda vaadata veidi laiemas, jätkusõdade – Esimesele maailmasõjale järgnenud sõjad endiste impeeriumite äärealadel – kontekstis. Ajaloolane Peeter Kaasik on kirjutanud, et enamlaste jaoks oli tegu pigem klassisõdadega ning riike ja rahvaid pole mõtet sõja pooltena üle tähtsustada. Teisalt oli Eesti ka Vene kodusõjaga seotud seetõttu, et suur osa Vabadussõjast toimus Eestist väljaspool ja samuti pidi Eesti sõjalis-poliitiline juhtkond arvestama Entente'i soovide ning arusaamadega.³¹ Enamlaste tegevus, eri ühiskonnakihtide suhtumine enamlastesse ja Lenini läänesuunalised plaanid ei olnud Entente'ile teadmata. Nimelt tegutsesid Venemaa territooriumil alates 1918. aastast nii Ameerika kui ka Inglise luureagendid, kes andsid toimuvast enda riigi poliitikutele piisava ülevaate. Samuti hoiti silma peal lääneriikides toimetavatel enamlaste käsilastel.³² Eesti suutis samuti luua 1919. aasta esimeste kuudega agentuurluure võimekuse.³³ Olukorrateadlikkus võimaldas nii Eestil kui ka tema liitlasriikidel paremini Nõukogude ohuga silmitsi seista ja edasisi tegevusi planeerida – isegi kui Eesti ja liitlaste eesmärgid alati ei kattunud.

Eesti Vabariigi propaganda eesmärk oli kogu Vabadussõja jooksul üks – et punaväelased lõpetaksid Eesti vastu sõdimise. Enamlastel oli seevastu korraga mitu eesmärki. Kogu sõja vältel jäi enamlaste propaganda peaeesmärgiks õnnestustöö Eesti valitsuse vastu, mis tähendas tegevust Eesti demokraatliku valitsuse kukutamise ja Nõukogude võimuga asendamise nimel. Selle käigus meelitati rahvaväelasi kas rindelt lahkuma, Punaarmee poolele üle tulema või enda relvi oma ohvitseride vastu pöörama. Kuid 1919. aasta suvest alustati paralleelselt Eesti valitsuse vastase õnnestustööga ka rahupropagandat. Peeter Kaasik kirjutab, et Eesti võimalik toetus Vene valgete vägedele tekitas enamlastes ärevust ja hakati otsima võimalusi Eestiga rahu teha. Kuna eesti enamlastega Eesti valitsus ilmselt läbi rääkida ei soovinud, siis mõtestati kodusõjanarratiiv ümber, likvideerides selleks juunis Venemaa loodud nukuriik Eesti Tööraha Kommuun. Nõukogude Venemaa tegi Eestile 21. juulil rahupakkumise. Seejärel algas enamlaste aktiivne rahupropaganda rahvaväes ja elanikkonna hulgas. Kaasiku sõnul paistis enamlaste propagandast välja hirm, et Eesti ja Soome

³¹ Peeter Kaasik, “Tartu rahuläbirääkimiste eellugu”, *Ajalooline Ajakiri*, 3/4 (2020), 306–308.

³² Robert Service, *Spioonid ja komissarid. Enamlid Venemaa ja lääts* (Tallinn: Varrak, 2014), 252–256.

³³ Toivo Kikkas, “Agentuurteadete põhjal on kindlaks tehtud ...“ Eesti sõjaväeluure agentuurist Eesti Vabadussõjas 1919. aastal”, *Tuna*, 4 (2021), 24–42.

liituvad Entente'i survele Vene valgete Loodearmeelega.³⁴ Eesti valitsuse survestamine rahuläbirääkimistele ei välistanud varasemat eesmärki, milleks jäi õõnestada Eesti demokraatlikult valitud valitsust.

Propagandat koostanud asutused ja lendlehtede levitamine

Nõukogude poolel koostasid lendlehtede sõnumeid Kommunistlikku partei Keskkomitee Eestis, selle Venemaa büroo ja mitmete väeosade poliitosaonnad.³⁵ Ajaloolase Julja Kalinina sõnul oli poliitosaonna eesmärk kogu poliitilise elu üldine juhtimine väeosas ja pidev kontroll selle üle. Tugevdati isikkoosseisu revolutsioonilist distsipliini ja võitlusvõimet. Oluline koht oli agitkasvatuslikel töödel (vn *agitacionno-prosvetitel'noj raboty*). Näiteks Balti mere laevastikus oli üks peamine propagandavahend ajalehe väljaandmine. Kalinina märgib tabavalt, et poliitosaonnade aruanded (vn *politsvodki*) sõdurite või madruste meeleoludest ei saanud alati täiel määral peegeldada tegelikke olusid, kuna andnuks hinnangu poliitosaonna enda tööle.³⁶ Seetõttu võis n-ö eduraportöörlus maalida enamlaste juhtkonnale vale pildi, millest tulenevalt kästi ka edastada vääradel alustel propagandasõnumeid. Punaarmee poliitosaonnadel, sh Eestis tegutseval Punaarmee, oli põhjalik juhend tööks rakukestega (vn *yacheïka*).³⁷

Poliitosaonna teine ülesanne oli sisse seada kontroll, mis seisnes selles, et koostati eelpool mainitud *politsvodki*'d. Kuigi ühe dateerimata juhendi põhjal sooviti igapäevast aruandlust, mis sisaldanuks muu hulgas ülevaadet võitlusvaimust, aga ka kontrrevolutsioonilise agitatsiooni või väljaastumiste ilmingutest,³⁸ siis tegelikult seati sisse siiski iganädalased ettekanded. Enamlaste lendlehti valmistati ja levitati teadaolevalt alates 1918. aasta detsembrist, kuid enim eksemplare valmistati ja levitati alates 1919. aasta augustist.³⁹ Laiemale publikule mõeldud ja ühed tuntumad ajaleht Kommunist

³⁴ Kaasik, "Tartu rahuläbirääkimiste eellugu", 311–313.

³⁵ Vt lähemalt: RA, ERAF.27.1.587, l. 1–10: Sõjaväe Poliitosaonna üleskutsed.

³⁶ Yuliya Kalinina, *Politotdel' v sisteme politicheskogo kontrolya na Baltiiskom flote (1919–1921)* (doktoriväitekiri: Sankt-Peterburgski institut istorii RAN, 2007).

³⁷ RA, ERAF.28.3.545, l. 1–4: Instruksii partiinym yacheïkam krasnoarmeï chasteï fronta i tyla, dat-mata.

³⁸ RA, ERAF.28.3.545, l. 7: Skhema ezhednevnogo svodok, dat-mata.

³⁹ Kuigi enamikule lendlehtedest pole trükitud kuupäeva, saab neid dateerida sisu järgi. Samuti on osale lendlehtedele lisatud käsitsi märke koostamise või levitamise kuupäevaga. Aleksander Jea arhiivimärkmetes on samuti märgitud mõnede lendlehtede levitamise kuupäevad. Teiste allikatega kõrvutades on mitmed hilisemad dateeringud tõeseks osutunud.

üleskutsed ilmusid samuti suures osas sama aasta teises pooles.⁴⁰ Enamik artiklis analüüsitud punastest üleskutsetest valmistati Vabadussõja teises pooles ja vaid kaheksa sõjameestele suunatud lendlehe puhul on kindel, et need koostati enne 1919. aasta augustit. Enamlaste lendlehtede tiraažid võisid, aga ei pruukinud olla mõnedes allikates märgitud kuni 25 000. Puudub kindlus selles, kas trükikojad ikkagi trükkisid üleskutsed ettekan- tud arvul või kas trükitud üleskutsed jõudsid märgitud hulgal jaotajateni.

Rahvaväes vastutas propaganda, sh lendlehtede koostamise ning väeosa- dele jaotamise eest põhiülesannete kõrval⁴¹ maakuulamise osakond (edas- pidi MKO), mis tegutses esialgu operatiivstaabi ja 1919. aasta 23. veebrua- rist kindralstaabi valitsuse alluvuses ning mida juhtis alamleitnant Artur Perna.⁴² MKOst saadeti lendlehed diviisidesse, kust need levitati edasi. Võrreldes enamlaste lendlehtedega on olemas dokumentaalsed tõestused väeosadesse jõudnud üleskutsete arvust, kuid nendegi arvude puhul ei saa välistada ebatäpsusi. Mingeid juhiseid levitamisest pole leida õnnestunud ja neid ei pruukinudki paberile panduna eksisteerida. MKO sõsarorgani- satsioon teadete kogumise osakond (TKO) koostas meelsusaruandeid.⁴³

Kõik rahvaväe säilinud lendlehed on koostatud selliselt, et kuupäeva nendele eraldi märgitud ei ole. Tuvastatud väeosadesse jaotamise kuupäe- vade põhjal jaotati lendlehti alates 1919. aasta veebruari teisest poolest võrd- lemisi ühtlase intervalli tagant – kaks-kolm korda kuus veebruarist aprillini ning kord kuus mais ja juunis. MKO koostatud 13 üleskutset jagati väeosa- dele levitamiseks kokku vähemalt 35 125 eksemplari.⁴⁴ Tegu on vaid umb- kaudse arvestusega, sest 1919. aasta viimaste kuude kohta puuduvad täpse- mad andmed ei tähenda seda, et rahvaväe lendlehti siis üldse ei levitatud.

Oli oluline, kes allkirjastasid lendlehti ja keda sai seekaudu pidada lend- lehe sõnumi autoriks. Kõik rahvaväe lendlehed olid venekeelsed ja teada on neid vaid 1919. aastast. Sõnumite autoriteks olid märgitud pea erandi- tult sõjamehed – “Demokraatliku Eesti Vabariigi sõdurid” (vn Soldatŷ

⁴⁰ Ühed enimlevinud ajalehe Kommunist lendlehed nr 1–12 ilmusid 1919. aastal 14.05, 28.06, 04.07, 12.07, 21.07, 09.09, üks augustis, septembris, novembris ja kaks tükki det- sembris. Osa neist pole kuupäeva täpsusega dateeritud ja üks ilmus mais või juunis. Vt lähemalt: RA, ERA.4433.1.5: Lendlehed “Kommunist” 1919–1921.

⁴¹ Ennekõike tegeles maakuulamise osakond rindeüksustelt saabuva luureinforma- tsiooni kogumise ja süstematiseerimisega. Vt lähemalt: Ivo Juurvee, *100 aastat luuret ja vastuluuret Eestis* (Tallinn: Post Factum, 2018), 27.

⁴² Artur Perna (1881–1940). Riia Polütehnikum (1910), osales Esimeses maailmasõjas nooremohvitserina Galiitsia ja Rumeenia rinnetel. VR I/3, kolonelleitnant (1927).

⁴³ Vt lähemalt: Kikkas, “Agentuurteadete põhjal on kindlaks tehtud ...”, 26–27.

⁴⁴ Koguarvu erinevus tuleneb ühest 25. märtsil levitamiseks edastatud lendlehtede arvust, mis võib olla 9000 või teistel andmetel 900.

Estonskoï Demokratičeskoï Respubliki)⁴⁵, “Vaba Eesti sõdurid”⁴⁶ jne. Seevastu enamlaste lendlehtede autoriteks olid valdavalt märgitud partei või poliitosakond. Ukraina ajaloolane Velõtšenko on osutanud huvitavale tõigale, et vähemalt Venemaa elanikkonna seas ei pruukinud valdav osa inimestest mõistetest nagu “demokraatia”, “imperialism” või “sotsialism” üldse aru saada.⁴⁷ Küllap ei saadud nendest mõistetest valdavas osas aru ka Eesti elanikkond, kes levitatud enamlaste lendlehti luges.

Üleskutsete levitamiseks oli kaks võimalust. Üks viis lendlehti levitada oli neid lennukitelt vastaspoole käes olevale territooriumile pilduda. Rahvaväe lennukite esimene selline lend toimus 15. veebruaril 1919. aastal, mil 5. jalaväepolgu ülema polkovnik Reeki käsul pommitati Dubrovka, Kobõljaki ja Kamarovka külade piirkonnas vaenlase positsioone ning pilluti alla lendlehti.⁴⁸ Taolisi lende jätkati sõjategevuse lõpuni. Ei ole teada, kas ainuüksi lendlehtede levitamiseks eraldi lende tehti – ilmselt oli lenduritel korraga siiski mitu ülesannet. Näiteks sama aasta 3. oktoobril sooritati üheaegselt nii luurelend kui ka pilluti lendlehti.⁴⁹ Punaarmee katsetest lennukitelt lendlehti levitada on teada vähe. Enamlaste üks juhtfigure Aleksander Jea väitis 1935. aastal tehtud märkmetes, et 6. kütidiviisi koostatud lendlehte “Valge Eesti soldatitele, töölistele ja talupoegadele!” levitati 1919. aasta 1. mail Tallinna suunal punaväe lennukitelt. Üleskutsete arvu polnud märgitud.⁵⁰ Kui lennuvahendite abil sai lendlehti levitada rindejoonel ja selle vahetus läheduses, siis tagalas käis mõlema poole agentidel üleskutsete “laialilaotamine” vaevalisemalt. Põhjapanevat ja süsteemset dokumentaalset ülevaadet pole paraku õnnestunud leida kummagi poole levitajate ega ka levitatud lendlehtede loetelu kohta.⁵¹ Juhul kui pidada enamlaste üleskutsete tiraaže – kuni 25 000 – usutavaks, siis on enam kui küsitav, kas enamlastel jätkus piisavalt inimesi, et lendlehti levitada. Kui alates 1919. aasta augustist koostati ja trükiti iga kuu ligikaudu kümme lendlehte ja need kõik jõudsid jaotamiseks rindejoone lähedusse, siis eeldanuks nende levitamine arvukalt agente.

Velõtšenko on kirjutanud, et Ukrainas üritasid mõlema vaenupoole agendid levitada muu hulgas illegaalseid väljaandeid, kuid erikoolitust

⁴⁵ RA, ERA.515.1.631, l. 23: Rahvaväe lendlehte “Seltsimehed sõdurid”, dat-mata.

⁴⁶ RA, ERA.515.1.631, l. 293: Rahvaväe lendleht “Mobiliseeritud Punaarmee sõduritele”, dat-mata.

⁴⁷ Velychenko, *Propaganda in Revolutionary Ukraine*, 40.

⁴⁸ RA, ERA.2124.1.512, l. 38: Lennuleht, 15.02.1919.

⁴⁹ RA, ERA.518.1.132, l. 78: Väljavõte lennulehest nr 43, 03.10.1919.

⁵⁰ RA, ERAF.27.1.588, l. 3: Aleksander Jea märkus, 15.06.1935.

⁵¹ Näiteks ei ole säilinud Sõjaväe trükikoja aruandeid – eeldusel, et nad üldse lendlehti trükkisid – ja teadaolevalt pole alles ka tollaste sekvereeritud trükikodade aruandeid.

selleks tegevuseks organiseerisid vaid enamlased. Tema väitel olid enamlased alates 1918. aasta keskepaigast korraldanud erikursuseid agitaatoritele, kelle ülesanne oli peale selle, et mitmesugust kirjandust levitada, tekste selgitada.⁵² Puudub ülevaade sellest, kui paljud agitaatoritest olid koolitatud tööks Eestis ja kas nii nagu agentidega sai takistuseks eesti keele oskajate vähesus. Tehniliselt oli levitamine agentide-agitaatorite abil võrdlemisi ühetaoline, erinevus oli vaid nüanssides. Täpsed andmed selle kohta, kas eesti agendid levitasid üleskutseid, puuduvad. Võimalusele, et eesti sõjaväeluure agentuur üldse levitamisege tegeles, viitab üksik aruanne, milles ühele agendile maksti raha, et tasuta trükikojale arve lendlehtede trükkimise eest.⁵³ Võimalik, et ühed üleskutsete levitajad olid maakuulajad – taktikaline luure.⁵⁴ Põhimõtteliselt võis üle rindejoone lendlehti levitama saata ka lihtsõdureid, aga see ei pruukinud hästi lõppeda. Rahvaväe 1. diviisi vastuluure teatas ühest sellisest katsest, mis lõppes kurvalt. Kolm sõdurit saadeti punaväelastele lendlehti viima, aga kõik kolm jäidki sinna – selgus, et neil oli “punaseid kalduvusi”.⁵⁵ Ilmselt nappis siis sõjaväeluurel tööjõudu, et kontrollida nende tausta. Reetureid võis olla ka agentide hulgas, kuid päris juhuslike sõdurite kõrval olid agendid tõenäoliselt siiski usaldusväärsem tööjõud.

Vaid veidi paremini on teada enamlaste agentide tegevuse kohta. Nii jaotati punaseid üleskutseid näiteks 1919. aasta 10. märtsil Tartu I linna-jaos (tänapäevane Supilinn).⁵⁶ Samuti on teateid üleskutsete levitamisest 1919. aasta detsembris Tartus voorimeeste abil.⁵⁷ Üldiselt piirdub säilinud materjal vaid üksikjuhtumitega. Lisaks rindejoont ületavate agent-agitaatoritele võidi kasutada kohalikku agentuuri. EKP Tallinna sektsiooni märkmete põhjal levitati 1. mail põrandaaluse agentuuri abil kokku 5000 eksemplari lendlehti muu hulgas pealinna tehastes (igas 100–500 eksemplari), kasarmutes (700), aga ka raudteel (400), tänavatel (900) ning samuti Valgas sõdurite seas (800), Narvas (400), Pärnus (100) ja Hiiumaal (100).

⁵² Velychenko, *Propaganda in Revolutionary Ukraine*, 39.

⁵³ Kikkas, “Agentuurteadete põhjal on kindlaks tehtud ...”, 29.

⁵⁴ 1919. aasta märtsis ja aprillis viisid rahvaväe 3. jalaväepolgu maakuulajad kahes eksemplaris üleskutseid punavägede positsioonidele Stackelni (Strenči) raudteejaama ümbruses. Nii väitis 1926. aastal üks 3. polgu endine nooremohvitser. Vt lähemalt: RA, ERA.542.1.4, l. 1455–1456; Käsitsi märked lendlehtede serval, 05.01.1926.

⁵⁵ RA, ERA.496.2.22, l. 194: 1. diviisi vastuluure punkti aruanne, 22.11.1919.

⁵⁶ RA, ERA.518.1.149, l. 301: Tartu linna Eesti Kaitse Liit 2. diviisi ülemale. Salajane, 11.03.1919.

⁵⁷ RA, ERA.518.1.278, l. 2: Feodorov, Vassili süüdistusakt salakuulamises ja kommunistlike lendlehtede levitamises, 19.12.1919–31.12.1919.

Üleskutse pealkirja ei ole märgitud.⁵⁸ Kui palju agente kõigi nende lendlehtede levitamiseks kasutati on raske täpselt öelda – nagu sedagi, kas kõik agendid soovisid või suutsid täita neile püstitatud ülesande. Põrandaaluse agentuuri hulgas oli pikaajase kogemusega lendlehtede levitajaid ja kasutati leidlikke lahendusi. Ida Jalakas-Mägi, kes oli üleskutseid levitanud juba aastatel 1904–1905, kirjutas mälestustes, et 1920. aastal transporditi suuremat kogust lendlehti agentuuri kuulunud depootöölise abiga, kes peitis lendlehtede paki ühte vagunisse.⁵⁹ Kuna enamlaste põrandaaluses agentuuris oli mitmeid raudteetöölisi, siis ei saa välistada, et samal viisil transporditi suuremaid koguseid lendlehti linnade vahel ka 1919. aastal.

Kui massilisem lendlehtede levitamine ei saanud jääda märkamatuks, siis üksikute üleskutsete laiali jaotamisest võidi teateid saada sõjaväe vasutuluure (TKO) agentuuri kaudu. Nii teatas TKO agent Wirulane 1919. aasta aprilli algul, et Rakveres levitati punaseid ajalehe Kommunist lendlehti.⁶⁰ 1919. aasta oktoobri teises pooles uuriti näiteks Tartumaal Kolga vallas Soomõisa piirkonnas ajalehe Kommunist lendlehe levitamist.⁶¹ Sõjaväe välikohtute ja sõjaväe ringkonnakohtu, aga ka tšekaa kohtumaterjalide senise uurimise põhjal leidub lendlehtede levitamist käsitlevaid juhtumeid haruharva. Kohtu uurimise all olnud agitaatorid võisid ka lendlehti levitada, kuid mitmel juhul on kihutustöös süüdistatud isikute juhtumitest teada vaid surmaotsus ja ei ühtegi detaili.⁶² Teistel juhtudel sumbus uurimine ja teada pole isegi otsust – kas siis ei õnnestunud levitajaid teolt tabada või ei suudetud nende süüd veenvalt tõendada.

Vaenlase kuvand ja sihtrühmad

Lendlehtede sisu analüüsi esimese osa moodustavad vaenlase kuvandi loomine ja sihtrühmade identiteedid. Kes oli vaenlane rahvaväe ja kes punaväe jaoks ning kuidas vaenlast kujutati? Ajaloolased Anu Raudsepp ja Karin Veski on kirjutanud, et vaenlase kujutamisel tuuakse esile need negatiivsed eripärad, mille positiivseid vastandeid soovitakse enda juures rõhutada. Autorid joonivad alla vaenlase kui “elemendi” vajalikkust eriti repressiivse

⁵⁸ RA, ERAF.6495.6.3, l. 18: Aruanne lendlehtede levitamisest 1. mail, 04.05.1919.

⁵⁹ RA, ERAF.395.1.159, l. 121: Ida Jalakas-Mägi mälestused.

⁶⁰ RA, ERA.515.1.632, l. 47–48: Agent Wirulase aruanne TKO nr 1 ülemale Püssile, 03.04.1919.

⁶¹ RA, ERA.1911.1.294, l. 7: Kolga valla vanemmilitsionääri koostatud protokoll, 23.10.1919.

⁶² Vt näiteks: RA, ERA.518.1.367, l. 1–3: Lõhmus, Voldemar süüdistusakt kaassõdurite seas kihutustöö tegemises, 20.01–31.01.1919.

Nõukogude režiimi kujunemises.⁶³ Anu Raudsepp on kirjutanud, et vaenlase kuju loomisel lähtutakse viiest faasist: personifikatsioon, naeruvääritamine, häbistamine, demoniseerimine ja dehumaniseerimine.⁶⁴

Vaenlase kuvandi loomise viis faasi olid vähemal või rohkemal määral nähtavad mõlema poole üleskutsetes. Rahvaväe lendlehtedes on kõigis teadaolevates tekstides vaenlasena kujutatud komissare kuni Trotskini välja. Punakomissare on kirjeldatud kui isikuid, kes olid omakasupüüdlikud ega hoolinud oma sõjameeste eludest,⁶⁵ vaid andusid joomarlusele, vägivalle ja marodöörilusele.⁶⁶ Komissare kujutati igati valelikena, aga eriti seetõttu, et nad olid lubanud leiba, rahu, õnne⁶⁷ ja maad, aga andsid selle asemel surma, nälja ja vaesuse.⁶⁸ Kaheksal juhul kaheteistkümnest täpsustati, et peamiselt on komissarid juudid – sellisel juhul toonitati ennekõike nende mittevene päritolu: “... juudid valitsevad Vene maad – häbi!”⁶⁹ Korduvalt rõhutati, et venelased ega Venemaa ei ole vaenlaseks.

Enamlased kujutasid peamiste vaenlasena Eesti Vabariigi valitsust, sest see oli “koodanlik”, st esindas Eesti kodanluse, mitte tööraha huve ja oli seetõttu olemuselt enamlaste vaatenurgast valelik. Valitsusest maaliti juba Vabadussõja alguses pilt kui “timukate diktatuurist”, kes sundisid tööraha liikmeid teineteist tapma: “Eestimaa pinnal on kodusõda käimas kahe klassi vahel. [...] Teid, rahvaväelasi, seltsimehed, tahavad Eesti herrad ministrid tööraha timukateks teha.”⁷⁰ Enamlased tegid siinkohal oma propagandas olulise vea – enamik rahvaväelasi olid mitte tööliselised, vaid talupojad. Eesti valitsust nimetati läbivalt “tagurlikuks”, st (maailma)revolutsiooniliste eesmärkide vastu töötavaks jõuks.⁷¹ Eesti valitsuse süüks pandi “verejanu”,

⁶³ Anu Raudsepp ja Karin Hiimaa, “Vaenlase kuvandi loomine 1920.–1930. aastate NSV Liidu eestikeelses õppekirjanduses”, *Tuna*, 3 (2013), 87, 95.

⁶⁴ Anu Raudsepp, “On the enemy image in the Cold War period history textbooks used in Estonia”, *Remembering and recounting the Cold War – commonly shared history?*, toim Markus Furrer, Peter Gautschi, Wochenschau Wissenschaft (Schwalbach/Ts.: Wochenschau Verlag), 30, 44.

⁶⁵ RA, ERA.4433.2.10, l. 1: Rahvaväe lendleht “Petetud punaarmeelestele!”, dat-mata.

⁶⁶ RA, ERA.515.1.631, l. 86: Rahvaväe lendleht “Tovarishcham krasnoarmeitsam!” (“Punaarmeelestele-seltsimeestele!”), dat-mata.

⁶⁷ RA, ERA.4433.2.10, l. 6: Rahvaväe lendleht “Tovarishchi soldatŷ!” (“Seltsimehed sõdurid!”), dat-mata.

⁶⁸ RA, ERA.4433.2.10, l. 3: Rahvaväe lendleht “Khristos voskresel!” (“Kristus on ülestõusnud!”), dat-mata.

⁶⁹ RA, ERA.515.1.631, l. 86: Rahvaväe lendleht “Tovarishcham krasnoarmeitsam!” (“Punaarmeelestele-seltsimeestele!”), dat-mata.

⁷⁰ RA, ERA.4946.1.59, l. 4: Enamlaste lendleht “Seltsimehed rahvaväelased, sunduslised mobiliseeritud Eesti tööraha liikmed!”, 30.12.1918.

⁷¹ RA, ERAF.395.1.31, l. 44: Enamlaste lendleht “Eesti walitsus – tagurluse walitsus.”, dat-mata, kuid mitte varem kui 18.11.1919.

mistõttu ei soovivat valitsus enamlastega rahu teha.⁷² Vaid üksikutes enamlaste üleskutsetes pole valitsust otsesõnu vaenlasena nimetatud ega tema "patte" loetletud. Eraldi toodi esile ministreid, aga ennekõike peaministreid Konstantin Pätsi, Otto Strandmanni ja Jaan Tõnissoni. Kuna enamlaste propaganda muutus eriti aktiivseks Tartu rahuläbirääkimistest alates, siis nimetati kõige enam 18. novembril valitsuse moodustanud Tõnissoni.⁷³

Vähem kajastati vaenlasena rahvaväe sõjalist juhtkonda, aga selliseid üleskutseid leidis siiski: "Venemaa ei või igavesti sellega leppida, et tema külje all ühtelugu mustasajalisi röövsalku organiseeritakse, kes jällegi mõne kuu pärast Peterburi kallale võivad tormata. Niikaua, kui ta käed mujal kinni olid, ei suutnud ka nende röövikutega ja nende abimeestega – Laidoneride, Sootsade, Põtrade⁷⁴ jt. – lõpuarvet teha." Enim mainimist leidis ülemjuhataja kindralmajor Laidoner, keda nimetati samas lendlehes muuhulgas nii "Inglise suurröövikust aulordiks"⁷⁵ kui ka teisal "ülem-werekoeraks".⁷⁶ Eesti sõjalis-poliitiline juhtkond teenis enamlaste sõnul kapitalistlikke liitlasriikide Inglismaa ja Prantsusmaa huve,⁷⁷ kuid vaenlase demoniseerimisel ja dehumaniseerimisel keskenduti lendlehtedes Eesti, mitte suurriikide juhtkonna sarjamisele. Liitlasriikide kõrval nimetati eriti alates 1919. aasta augustist vaenlastena Vene valgete juhte kindraleid Judenitšit ja Rodzjankot, kes tahtvat endist tsaarivõimu tagasi tuua.⁷⁸ Väiksemaks vaenlaseks nimetati rahvaväelaste ohvitseri, "kelle kepi all on soldat nagu vanasti tsaariajal".⁷⁹ Lisaks konkreetsetele vaenlastele oli enamlaste tekstides kasutatud läbivaldt sellist laialivalguvat mõistet nagu "valgekaartlased". Tegelikult tähistas see kõiki, kes olid Nõukogude-vaenulikud või muul moel mittesobivad – sh endised seisused (nt

⁷² RA, ERAF.395.1.31, l. 22: Enamlaste lendleht "Kas rahu või sõda?", dat-mata.

⁷³ RA, ERAF.395.1.31, l. 111: Enamlaste lendleht "Eesti sotsiaaldemokraatia lootuseankur on – Jaan Tõnisson.", dat-mata, kuid mitte varem kui 18.11.1919.

⁷⁴ Eesti sõjalise juhtkonna võtmeisikud ülemjuhataja kindralmajor Johan Laidoner, operatiivstaabi ülem polkovnik Jaan Soots ning sisekaitse ja 3. diviisi ülem kindralmajor Ernst Põdder.

⁷⁵ RA, ERAF.395.1.31, l. 6: Enamlaste lendleht "Maha timukad teelt! Elagu rahwaste rahu!", dat-mata.

⁷⁶ RA, ERAF.395.1.41, l. 56: Enamlaste lendleht "Seltsimeestele, kes Eesti walge walitsuse sõjawäes teeniwad.", dat-mata, aga mitte hiljem kui 1919. aasta märts.

⁷⁷ RA, ERAF.395.1.31, l. 115: Enamlaste lendleht "Valge Eesti sõjaväe soldatitele!", dat-mata.

⁷⁸ RA, ERAF.395.1.41, l. 8: Enamlaste lendleht "Meie küsime weel kord teie käest, Eesti sõdurid.", dat-mata.

⁷⁹ RA, ERA.2124.2.235, pag-mata: Enamlaste lendleht "Eesti wendadele, kes oma seltsimeeste wastu wõitlewad.", 23.02.1919.

Joonis 1. Tüüpiline enamlaste lendleht. Eesti walged sõdurid RA, ERA.2124.2.252, l. 1 (https://www.ra.ee/dgs/_purl.php?shc=ERA.2124.2.252:2)

vaimulikud), keda arvati mitte vaja minevat ning keda taheti maapinnalt minema pühkida.

Kesksel kohal oli auditoorium, kellele propaganda oli suunatud. Siht-rühmade puhul saab nimetada nende sotsiaalset tausta või kuuluvust. Peamine sihtrühm oli mõlemal poolel sõdurid – võitlejad –, kuid tavaliselt prooviti kõnetada sõjamehi teisiti. Rõhutati kuuluvust talupoegade või tööliste hulka – enamlaste kõnepruugis “klassi”. Teisalt prooviti kõnetada rahvuslikku ja usulist kuuluvust. Nii on osa lendlehti suunatud korruga sõduritele, talupoegadele ja töölistele. Enne Vabadussõda – täpsemini 1917. aasta 1. mai seisuga – oli Eestis kokku 39 500 töolist. Nendest u 40% olid naised, palju oli Venemaa sisekubermangudest sissetooduid ning samuti oli osa (u 3000) töolistest pärit sõjapõgenike hulgast.⁸⁰ Ei ole täpselt teada, kui paljud nendest eestlastest meessoost töolistest võitlesid Punaarmee rahvuslike eesti väeosade koosseisus. Õigupoolest pole ülearu täpseid andmeid ka eestlastest sõdurite koguarvust punavägedes. Tänu ajaloolasele Mati Kröönströmile on paremini teada eestlastest ohvitseride arv Punaarmees – u 250 meest.⁸¹

Eesti ja Läti arhiivides säilinud Punaarmee allikate põhjal on keeruline hinnata, kas punastes rahvuslikes üksustes andsid tooni pigem töölistel või talupojad. Teisalt olid tollased kihistused märksa keerulisemad kui vaid talupoeg- ja töölikond. Kahe vaenupoole tekstides esineb erinevusi nii sihtrühmade nimetuste sõnastamise kui ka nende eristamise või grupeerimise eesmärkides. Üldiselt kõnetati küll sõjamehi võtmes omad-võõrad, kuid kummagi poole sõnumites tõusis esile nüansse. Näiteks rahvaväe üleskutsetes prooviti rohkem rõhutada kahe vaenupoole võitlejate ühisosa – nende sarnast tausta. Nii pöörduti 1919. aasta sügisel levitatud rahvaväe lendlehes punaarmeeleste kui vene tööliste ja talupoegade poole. Selles rõhutati, et Eesti rahvaväes sõdivad nii töölistel kui ka talupojad, kes löid sama aasta suvel puruks saksa Rauddiviisi ja Landesveeri ning kaitsevad enda kodumaad viimse verepiisani.⁸²

Selliseid üleskutseid, kus vene talupoegadele ja töölistele tuletati meelde, et nad võitlevad inimestega nagu nad ise, võib tõlgendada kui katset tuletada punaarmeelestele meelde, millega nad varem tegelesid, et panna neid sõdimisest loobuma – vahetada vintpüss tagasi adra vastu. Alates Esimese

⁸⁰ Maie Pihlamägi, *Eesti industrialiseerimine 1870–1940* (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999), 40–41.

⁸¹ Mati Kröönström, *Kaptenite ja leitnantide sõda. Eesti sõjaväe juhtkoosseis Vabadussõjas 1918–1920* (Tallinn: Tänapäev, 2010), 206.

⁸² RA, ERA.2124.2.235, pag-mata: “Krasnoarmeitsu – russkomu rabochemu i krest’yaninu!” (“Punaarmeelestele – vene töölistele ja talupojale!”), dat-mata.

– enamlikus kõnepruugis “pursuidega”. Talupoegadest katsuti kõnetada vaid “maatamehi” ja väikemaapidajaid.

Selline rahvaväega võrreldes detailsem eristus tulenes enamlaste klassivõitlusel põhinevast maailmavaatest. Ajaloolane Archie Brown on kirjutanud, et näiteks Ungaris – ka seal kehtestati ajutiselt nõukogude vabariiki Bela Kuni diktatuuri all – kaotasid enamlased kiiresti enda laiema toetuspinna. Enamlaste ebapopulaarsuse põhjused olid suur juutide osakaal komissaride hulgas, enamlaste kirikuvastatus, maaküsimuse lahendamine ja natsionaliseerimised.⁸³ Paljuski samadel põhjustel kaotasid enamlased toetajaid ka Eestis. Siin oldi sellest teadlikud ja enamlaste klassivõitluse teooria lammutamine oli rahvaväe lendlehtedes olulisel kohal. Ühes üleskutsetes juhiti tähelepanu sellele, et demokraatlikus Eestis on võim kõigi rahva esindajate käes, samas kui enamlastel on see koondunud “ühe kitsa kamba” kätte, kes türanniseerib ühtviisi nii tööliseid kui ka kodanlasi.⁸⁴ Sellise sõnumiga üleskutsetel olid tugevad vastupropaganda sugemed.

Rahvaväe lendlehtedes oli võrreldes enamlastega palju enam rõhku pandud rahvusele. Nii meenutati näiteks varasemat, Esimese maailmasõja aegset ühist vaenlast. 1919. aasta sügisel koostatud rahvaväe lendlehes rõhutati, et suvel löödi puruks sakslaste Rauddiviis ja Landesveer. Lisaks toodi esile, et eestlased kaitsesid edukalt oma kodumaad hiinlaste ja tatarlaste vastu.⁸⁵ Üks rahvaväe üleskutsetes läbivalt kasutatud taktika oli mängida venelaste rahvusuhkusele ja eelnevatel kümnenditel võrdlemisi laialt levinud antisemitismile. Nimelt rõhutati pea kõigis rahvaväe lendlehtedes seda, et paljud enamlaste juhtidest – alates Trotskist – olid päritolult juudid. Ajaloolane Steve Smith on kirjutanud, et valgete propagandas olid mõisted “juut” ja “kommunist” teineteise sünonüümid.⁸⁶ Rõhutades komissaride mittevene päritolu, prooviti ärritada vene sõdureid ja pöörata neid komissaride vastu. Rahvaväe üleskutse tõi esile ka vastureaktsiooni ühes enamlaste üleskutsetes, milles võrreldi selliseid juute süüdistavaid sõnumeid tsaarisandarmidele sarnase käitumisega.⁸⁷

Enamlaste lendlehtedes rahvustemaatika üldiselt nii laialdast kajastamist kui rahvaväe üleskutsetes ei leidnud, kuigi võõraid rahvuseid esindasid

⁸³ Archie Brown, *Kommunismi tõus ja langus* (Tallinn: Varrak, 2011), 102.

⁸⁴ RA, ERA.4433.2.10, l. 4: Rahvaväe lendleht. “Tovarishchi, soldatÿ!” (“Seltsimehed, sõdurid!”), dat-mata.

⁸⁵ RA, ERA.2124.2.235, pag-mata: Krasnoarmeitsÿ – ruskomu rabochemu i krest'yaninu! (Punaarmeelele – vene tööliisele ja talupojale!), dat-mata.

⁸⁶ Steve A. Smith, *Russia in Revolution. An Empire in Crisis 1890–1928* (Croydon: Oxford University Press, 2017), 171.

⁸⁷ RA, ERA.2124.2.252, l. 5: Enamlaste lendleht “Eesti sõdurid. Ëstonskie soldatÿ”, dat-mata.

ennekõike Venemaad ohustavad brittidest ja prantslastest kapitalistid. Hoo-
pis iseküsimus on see, mida arvas rahvusest kummagi poole sõjameeste
põhiosa, ja siinkohal suhtuti rahvustunde küsimusse tõenäoliselt märksa
leigemalt, kui mõlema vaenupoole propagandistid arvanuks.

Vastase poole ületuleku vajalikkuse ja kasulikkuse põhjendused

Peale selle, et luua vaenlase kuju, oli mõlema poole lendlehtede üks pea-
eesmärke põhjendada vastasleeri sõjameestele, miks on vaja poolt vahe-
tada või deserteerida. Need põhjendused moodustavad lendlehtede sisu
analüüsi teise poole. Sõnumid jagunevad kahte suuremasse kategooriasse.
Osa neist oli kõigile suunatud kahtlustused ning küsimused vägivallast ja
võimalikust rahust. Teised sõnumid pidid kõnetama konkreetsemaid siht-
rühmi. Nii nagu eelnevas alapeatükis öeldud, oli sõjameeste ühiskond-
lik kuuluvus mitmetahuline ja üleskutsete koostajad proovisid korraga
kõnetada mitut sihtrühma. Need asjaolud raskendavad lendlehtede sisu
reljeefsemat grupeerimist. Mõlema poole sõnumid olid ilmselt suunatud
ennekõike sundmobiliseeritud sõdurite põhimassile. Enamlaste üleskut-
sete puhul on vähe tõenäoline, et nende kaudu prooviti kõnetada paremini
haritud ja rahvuslikumalt meelestatud ohvitserkonda või vabatahtlikke.
Võimalikke probleeme lugemisoskusega aitas tõenäoliselt lahendada see,
kui paremini haritud võitlejad lugesid lendlehti kaaslastele ette. Enamlaste
lendlehtede puhul tuleb nentida, et paari erandiga arvestasid need nimme
Eesti konteksti ja olid suunatud rahvaväele.

Esmajärjekorras üritati mõjutada vastaspoole võitlejate emotsioone ja
seekaudu nende käitumist.⁸⁸ Üks mõjutustöö komponent oli tekitada vas-
tasleeri sõdurite hulgas kahtlusi, milleks oli vajalik pidevalt meelde tule-
tada vaenlase kuvandit – petlikku ja reeturlikku juhtkonda. Eesmärk oli
panna sõdurid mõtlema “oma peaga” ja külvata kohati paranoilist kaju-
telma, et neid on kuidagi petetud. Selleks püstitati hulk küsimusi. Enim-
levinud nendest olid stiilis – kas nad sõdivad ikkagi õige eesmärgi ja õige
juhtkonna nimel. Kahtlusega ühes pakuti kohe ka “õiget” vastust, mis sai
olla vaid üks – te sõdite vale asja nimel, teie juhtkond petab teid. Ajaloo-
lane William C. Fuller Jr on kirjutanud, kuidas niigi paranoiline Vene
ühiskond muutus Esimese maailmasõja jooksul kahtlustamises eriti äär-
muslikuks ja seda eriti võimalike reeturite poolest. Reetmistega ja spioo-
nimaaniaga katsuti seletada sõjalisi ebaõnnestumisi. Eriti umbusaldati

⁸⁸ Vt lähemalt nt Peter Kenez, *The Birth of the Propaganda State. Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), 1–4.

juute, keda kahtlustati salajase info müümisel Venemaa vaenlastele juba sõja algusest saadik. Ilmselt langesid rahvaväe külvatud kahtlusesemned ka aastatel 1918–19 väga viljakale pinnasele.⁸⁹

Kahtlustega täidetud tühimik tuli millegagi täita ja selleks kiideti enda riigis ja sõjaväes valitsevat korda. Sedagi toetas vaenlase kuvand, mis näitas enda poolt sellevõrra paremas valguses. Mitmetes rahvaväe üleskutsetes kiideti Eesti Vabariigi demokraatlikku korda, mis erines Nõukogude omast selle poolest, et ei meenutanud jäika ja kitsa kildkonna kätte koonduvat tsaarivõimu. Ühes rahvaväe lendlehes teatati, et relv käes ei kaitsta mitte kapitaliste, vaid iseendi vabadusi. Selleks, et jutt tunduks usutavam, rõhutati paljude eesti sõjameeste kuulumist tööliklassi. Lendlehe sõnum oli suunatud “seltsimeestele”.⁹⁰ Käsikäes nende sõnumitega rõhutati peamise argumentina näiteks sõjameeste sundmobiliseeritu staatust, mis pidi seostuma varasema tsaarivõimu ikke all kannatava rahva narratiiviga. Veel üks võimalus oli katsuda vastaspoole sõdureid kõnetada, meenutades varasemat ühist relvavendlust Vene armees.

Tegelikult polnud eestlaste ja venelaste vahelised suhted Esimeses maailmasõjas kuigi head olnud. Ajaloolane Liisi Esse on kirjutanud, et erinevustest tingituna tekkisid venelaste ja Vene armee teiste etniliste gruppide vahel konfliktid. Vähe sellest, et vene sõdureid ei nähtud kamraadidena, hõõrdumised nendega hoopis tugevdasid eesti sõjameeste rahvustunde tärkamist.⁹¹ Selle seisukohaga tuleb nõustuda, sest varasem uurimistöo on näidanud – ühtlasema rahvusliku tausta tõttu oli rahvaväel Vabadussõjas tõenäoliselt parem võitlusvõime.⁹² Varasema kehva läbisaamise tõttu langesid kummagi poole üleskutsed vennastuda ilmselt tihtilugu kurtidele kõrvadele.

Konkreetsem katse endisi kamraade mõjutada oli nn kiri sõjavangist. Rahvaväe lendlehtedest on selliseid üleskutseid teada vaid üks – see on kiri nimetult punaarmealaselt, kes on sattunud eestlaste käes vangipõlve. Kiri on võrdlemisi erandlik ennekõike erakordselt pika teksti tõttu, mis katab lendlehe mõlemad pooled. Tekst keskendus küsimusele “Miks me sõdime?” ja selgitas, et punavägi ei tervitata kui vabastajaid, vaid nende vastu sõdib

⁸⁹ William C. Jr. Fuller, *The foe within. Fantasies of treason and the end of Imperial Russia* (Ithaca and London: Cornell University Press, 2006), 257–261.

⁹⁰ RA, ERA.515.1.631, l. 84: Rahvaväe lendleht “Krasnoarmeitsam! Tovarishchi – ostanovites!” (“Punaarmeelastele! Seltsimehed – peatuge!”). Lendlehele on märgitud ilmselt väeossa saabumise kuupäevana 25. mai.

⁹¹ Liisi Esse, “Estonian soldiers and the others in World War One. Imagining and encountering friends and foes”, *First World War Studies*, 9:2 (2018), 161.

⁹² Vt lähemalt: Kikkas, *Võitlusvõime*, 92.

kogu eesti rahvas viimasest kerjusest esimese rikkurini.⁹³ Enamlastelt on sarnaseid üleskutseid teada rohkem. Nende peamine eesmärk oli teatada, et Punaarmee kätte vangid langenuid ei kohelda halvasti.⁹⁴ Erinevalt rahvaväe lendlehest oli enamlaste üleskutsetel loetletud autorite nimed. Nii on ühel sõja algusest pärineval lendlehel ära toodud 59 võitleja nimed, kes olid äsja teeninud rahvaväe 1. polgus.⁹⁵ Võitlejad olid küll tõenäoliselt Punaarmee kätte sõjavangi langenud, aga ei pruukinud lendlehe avaldamise ajal enam sõjavangis olla.

Selleks, et õõnestada vastaspoole võitlusvaimu, ei piirdutud vaid nende meetmetega. Vastase võitlejate meelitamisel pandi enda kasuks tööle nii vaenlase kuju kui ka rõhuti ligimesearmastusele. Rahvaväe proklamatsioonid kutsusid üles relvi maha panema ja Eesti poolele üle tulema: “Sõditakse mitte Venemaa, vaid sulibandedega.”⁹⁶ Teises lendlehes lubati, et kõik, kes vabatahtlikult üle tulevad, leiavad külalishahke vastuvõtu. Samas jagati soovitusi vangistada enda komissarid, nagu seda olevat teinud 86. ja 87. polgu punaväelased.⁹⁷ Samuti rõhutati, et “eesti kangelas-rahvas” vajab tublisid töökäsi, mistõttu soovitatakse kiiremas korras Punaarmees üle joosta, et maitsta ameeriklaste saadetud toiduabi, leiba.⁹⁸

Sõja esimestel kuudel oli eestlaste osakaal pealetungivas Punaarmees hilisemaga võrreldes suurem ja sestap kutsuti mõlemale vaenupoolele omaselt üles lõpetama vennatapu- või kodusõda. Varaseimas teadaolevas enamlaste lendlehes edastati rahvaväelastele 1918. aasta detsembris palve: “Ärge sage wennatapjateks oma rahwa wastu.”⁹⁹ Sellise sisuga üleskutseid levitati veel 1919. aasta kevadel,¹⁰⁰ kuid sõja teises pooles kutsuti endiselt üles loobuma vennatapmisest,¹⁰¹ samas aga loobuti mõiste “kodusõda”

⁹³ RA, ERA.4433.2.10, l. 5–6: Rahvaväe lendleht “Pravda o voine” (“Tõde sõjast”), dat-mata.

⁹⁴ RA, ERAF.395.1.41, l. 56: Enamlaste lendleht “Seltsimeestele, kes Eesti walge walitsuse sõjawäes teeniwad.”, dat-mata.

⁹⁵ RA, ERA.2124.2.235, pag-mata: Enamlaste lendleht “Eesti wendadele, kes oma seltsimeeste wastu wõitlewad”, 23.02.1919.

⁹⁶ RA, ERA.4433.2.10, l. 4: Rahvaväe lendleht “Tovarishchi, soldatý!” (“Seltsimehed, sõdurid!”), dat-mata.

⁹⁷ RA, ERA.4433.2.10, l. 6: Rahvaväe lendleht “Tovarishchi, soldatý!” (“Seltsimehed sõdurid!”). Mitte hilisem kui 1919. aasta aprilli keskpaik.

⁹⁸ RA, ERA.4433.2.10, l. 3: Rahvaväe lendleht “Khristos voskrese!” (“Kristus on ülestõusnud!”), dat-mata.

⁹⁹ RA, ERA.4946.1.59, l. 4: Enamlaste lendleht “Seltsimehed rahwawäelased, sunduslised mobiliseritud Eesti töörahwa liikmed!”, 30.12.1918.

¹⁰⁰ RA, ERA.4946.1.59, l. 18: Enamlaste lendleht “Töörahwa poegadele Eesti walges wäes!”, 30.04.1919.

¹⁰¹ RA, ERAF.395.1.31, l. 4: Enamlaste lendleht “Eesti walged sõdurid”, dat-mata.

kasutusest ja teatati, et Nõukogude Venemaa ei sega ega pole kunagi seganud end Eesti "siseasjadesse".¹⁰² Sõja esimestel kuudel kutsus ka rahvavägi üles loobuma vennatapusõjast. Nii kutsuti ühes lendlehes lõpetama vennatapusõda selleks, et mitte olla "pimedateks relvadeks komissaride-röövlite kätes".¹⁰³ Hiljem loobus rahvavägi sellise sisuga sõnumitest, kuna eestlaste osakaal Punaarmee üksustes oli muutunud liiga tühiseks.

Teine võimalus ligimesearmastust rõhutades võitlusvaimu nõrgestada oli kõnetada punaarmee lasi religiooni kaudu. Lenin oli religiooni suhtes vaenulikult meelestatud, kuid pragmaatikuna mõistis ta, et paljud töölised ja talupojad ei pooldanud kiriku vastu suunatud vägivalda ja hävingut.¹⁰⁴ Seega kõnetas religioon venelasi endiselt. Enamlaste lendlehtedes polnud usuvas- tasuse tõttu religioon teema. Ühes üleskutses rõhutati küll näiteks seda, et Eesti iseseisvus on "pappide iseseisvus",¹⁰⁵ kuid see oli ka kõik. Küll aga esi- nes religiooniteema vähemal või rohkemal määral rahvaväe üleskutses. 1919. aasta aprillis õigeusklikele – ja seda tausta jagasid kõik punaarmee- lased – oluliste lihavõtte- või ülestõusmispühade ajal¹⁰⁶ rahvaväe sõdurite laiali laotatud lendleht oli suunatud "heale Vene rahvale". Üleskutse "Khristos voskrese!" ("Kristus on ülestõusnud!") rõhus tugevasti Vene hinge eripä- radele, aga ennekõike inimlikkusele ja ülestõusmispühade müstilisele tun- dele. Tekstis taaspüstitatakse tuntud Vene küsimus "Mida teha?"¹⁰⁷ ja vas- tatakse sellele: tööd, kui südametunnistus on puhas.¹⁰⁸ Teises toodi esile, et ülejäänud kuritegude kõrval rüvetavad enamlased Vene pühakodasid,¹⁰⁹ ja kolmandas märgiti, et enamlased lubasid teile taevast, aga teie elate hoopis

¹⁰² RA, ERAF.395.1.31, l. 12: Enamlaste lendleht "Seltsimehed Eesti soldatid!", 26.10.1919.

¹⁰³ RA, ERA.4433.2.10, l. 6: Rahvaväe lendleht "Tovarishchi, soldatÿ!" ("Seltsimehed sõdurid!"), mitte hilisem kui 1919. aasta aprilli keskpaik.

¹⁰⁴ Jennifer Jean Wynot, *Keeping the faith. Russian orthodox monasticism in the Soviet Union, 1917–1939* (Texas: Texas A&M University Press, 2004), 39–40.

¹⁰⁵ RA, ERA.4946.1.59, l. 18: Enamlaste lendleht "Tõõrahva poegadele Eesti walges wäes!", 30.04.1919.

¹⁰⁶ Õigeusklike ülestõusmispühi või lihavõttepühi tähistati 1919. aasta kevadel aprillis. Üleskutse tekstis on sõnumi avaldamise päevaks 20. aprill.

¹⁰⁷ Tšernõševski tekst avaldati esimest korda 1862. aastal ja Lenini kirjutis 1902. aastal. Vt lähemalt: Nikolai Tšernõševski, *Mida teha? Jutustusi uutest inimestest* (Tallinn: Eesti Raamat, 1979); Vladimir Lenin, *Mis teha?* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1952).

¹⁰⁸ RA, ERA.4433.2.10, l. 3: Rahvaväe lendleht "Khristos voskrese!" ("Kristus on ülestõusnud!"), dat-mata.

¹⁰⁹ RA, ERA.4433.2.10, l. 5–6: Rahvaväe lendleht "Tovarishchi, soldatÿ!" ("Seltsimehed, sõdurid!"), dat-mata.

põrgus.¹¹⁰ Ei saa välistada, et religioosse sisuga sõnumid kõnetasid Punaarmee teeninuid kõige suurema tõenäosusega.

Religiooniga seonduvalt või kohati – enamliku ideoloogia tõttu – seda asendades prooviti näidata enda ettevõtmist “püha üritusena”. Selleks püüti kogu sõjategevust mõlemal poolel esitleda vabastusretkena. Nii oli vahel kombeks esitleda ennast ühel või teisel viisil vabastajatena, kellel on moraalne üleolek või kes pakuvad pääsemist rasketest eluoludest. Läbiv sõnum paljudes enamlaste lendlehtedes oli lubadus heita rahvamassidelt senine “mõisnikke ja tsaari kindralite ike” ja kindlustada, et see tagasi ei tuleks: “Teie õladel lasub suur ajalooline ülesanne – rõhutud rahwaste wabastamine...”¹¹¹ Vabastajatena reklaamisid/esitlesid ennast ka rahvaväelased. 1919. aasta suvel levitatud lendleht lasi rahvaväel paista vabastajatena. Üleskutse autoriks märgiti juba otseselt “Sõbrad-Vabastajad”. Eesti kiitmine ja eeskujuks toomine selles tekstis välistab Vene valgete autorluse.¹¹² Vabastajanarratiivi kasutasid kommunistid märksa jõulisemalt Teises maailmasõjas. Rahvaväe puhul loobuti mõiste “wabastamine” kasutamisest tõenäoliselt sõja lõpukuudel, kuna sõdimine Eesti alalt väljaspool ei olnud sõjameeste hulgas populaarne ja suviste pealetungioperatsioonide asemel keskenduti kodumaa kaitsele.¹¹³

Aastaid kestnud maailmasõda ja sellele järgnevad võitlused olid siiski rahuajal igapäevaelu krooniks olnud religiooni ja pühaduse asemel esiplaanile tõstnud vägivalla, mis saigi seetõttu üsna loomulikult läbivaks teemaks mõlema poole lendlehtedes. Kõlapinda leidsid nii vägivallaga hirmutamine, aga samuti sõjakuriteod ja terror. Mõistet “terror” või “valge terror” kasutasid enamlased siiski vaid kolmes üleskutses. Üks vägivallajuhtum, mida kajastasid paljud enamlaste lendlehed, oli nn Irboska veretöö.¹¹⁴ See ei takistanud bolševikke nii seda kui ka teisi reaalsemaid või kujutletavaid hirne enda kasuks tööle panemast. Enamlaste 1919. aasta oktoobri lõpus levitatud lendlehes hirmutati maatamehi sellega, et mõisad lähevad

¹¹⁰ RA, ERA.515.1.631, l. 60: Rahvaväe lendleht. “Vsem, vsem, vsem bednŷm, obmanutnŷm russkim proletariam” (“Kõigile, kõigile, kõigile vaestele, petetud Vene proletaarlastele”), mäрге daatumiga 15.04.1919.

¹¹¹ RA, ERAF.395.1.31, l. 82: Enamlaste lendleht “Seltsimehed punaväelased!”, dat-mata.

¹¹² RA, ERA.515.1.631, l. 85: Rahvaväe lendleht “Izgolodavshim zhitelyam Petrograda” (“Nälgivatele Petrogradi elanikele”), diviisi saabumise kuupäevaks on märgitud 7. juuni.

¹¹³ Vt lähemalt rahvaväe sõdurite meeleoludest: Reigo Rosenthal, “Eesti Vabadussõda”, *Eesti sõjaajalugu. Valitud peatükke Vabadussõjast tänapäevani*, koost Tõnu Tannberg (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2021), 86.

¹¹⁴ Ametiühingutegelaste hukkamine Irboskas 1919. aasta 2. septembril. Ajaloolase Reigo Rosenthali hinnangul ei olnud hukkamisotsuse taga Eesti valitsusliikmete tahet. Vt lähemalt: Reigo Rosenthal, “Kes andis käsu “Irboska veretööks”?”, *Tuna*, 2 (2008), 73–78.

rikaste kätte ning vaestele antakse kuue jala pikkune ja kolme jala laiune hingemaa¹¹⁵ – “juhul kui nad midagi nõuda julgevad”.¹¹⁶ Ilmselt oli tegu vastupropagandaga Eesti Vabariigis tollal, 10. oktoobril vastuvõetud ja 25. oktoobril väljakuulutatud maaseadusele. Vaevalt selline sõnum väga usutav tundus, kui võrd enamlaste endi 1917. aasta 26. oktoobri maadekreedis sätestatud agraripoliitika ei näinud üldse ette riigistatud maade jagamist.

Mainitud lendlehes polnud enamlaste põhisõnum maaküsimus või vastaspoole süüdistamine konkreetses vägivallateos, vaid pigem maata-meeste ebamäärane hirmutamise võimaliku vägivaldse surmaga ja seda veel rikaste heaolu nimel – ikka selleks, et õõnestada rahvaväelaste võitlusvaimu ja killustada kahtlusi külvates vastasleeri ühtsust. Rahvaväe lendlehed süüdistasid samuti punaväelasi vägivallatsemises ja ebainimlikkuses, kuid huvitaval kombel ei mainitud konkreetseid, suuremaid punase terrori juhtumeid nagu näiteks Rakvere või Valga massimõrvad. Punaväelasi hoiatati peaaegu igas lendlehes, et juhul, kui nad ei loobu Eesti vastu sõdimisest, ootab neid vägivaldne surm.

Propagandistid tajusid ilmselt piisavalt hästi inimloomust ega pakkunud seetõttu puhtalt negatiivsete sõnumitega üle. Rahvaväe lendlehtedes oli alates 1919. aasta algusest vägivalla kõrval alati rahulootuse sõnum. Enamlaste üleskutsetes hakati alles 1919. aasta suvest aktiivselt lubama vägivalla lõpetamist ja selleks propageeriti rahu – kuid omas, nõukogude-likus võtmes. Esiteks teatati pidevalt, et Nõukogude Venemaa pole kunagi Eestit rünnanud ega plaani seda ka tulevikus teha. Selliste seisukohtade valelikust on eelnevalt selgitatud. Teine pool sõnumist seisnes süüdistustes Eesti valitsuse suunal, kes ei soovivat rahu sõlmida. Põhjustena nimetati Eesti sõjalis-poliitilise juhtkonna, kelle kui vaenlase kuvandit oli sõja algusest saati järjepidevalt kujundatud, motiive alates soovist valada töörahva verd kuni “oma Inglise peremeeste” teenimiseni. Enamlased pakkusid rahvaväelastele enamikes üleskutsetes üht lahendust: “Lööge endi päälikud mahad, wõtke sõjariistad kaasa ja tulge käsa ülestõstes wõi walget rätikut lehwitades meie juure.”¹¹⁷

Samas kannatas enamlaste propaganda kohati järjepidevuse puuduse all, sest osas üleskutsetes jäädi enda sõnumiga ebamääraseks. Nii soovitati

¹¹⁵ Vihje 1906. aastal avaldatud Friedebert Tuglase teosele “Hingemaa”, milles käsitleti 1905. aasta eelset maanälga – vaesel mehel oli soov saada maad, kuid loota võis vaid nii palju maad kui vaja hauaplatsiks.

¹¹⁶ RA, ERAF.395.1.31, l. 12: Enamlaste lendleht “Seltsimehed eesti soldatid!”, 26.11.1919.

¹¹⁷ RA, ERAF.395.1.41, l. 56: Enamlaste lendleht “Seltsimeestele, kes Eesti walge walitsuse sõjawäes teenivad.”, dat-mata.

mitmes lendlehes nõuda rahu – näiteks “enda ministritelt ja ülemustelt”,¹¹⁸ kuid jäeti täpsustamata, kuidas see nõudmine peaks esitatud olema. Teises lendlehes õhutati rahvaväelasi tegema ettevalmistusi, et tulevikus “organiseeritult ja korruga üles astuda”.¹¹⁹ Vahetult enne rahuläbirääkimiste algust esines ühes lendlehes soovitus rahu saamiseks lihtsalt sõdimisest loobuda ja üle tulla.¹²⁰ Alates 1919. aasta augustist sisaldasid peaaegu kõik enamlaste lendlehed rahupropagandat. Rahvaväe üleskutsetes kajastus rahuõnum vähem. Teatati, et rahu saabub siis, kui punaväelased lõpetavad sõdimise ja löövad maha enda komissarid, kes olid valelikult rahu lubanud, kuid hoopis sõja toonud. Teisalt pidi olema rahuõnumit edastada peale aastaid kestnud sõdimist propagandistidele üpris keeruline ülesanne. Seda ennekõike põhjusel, et rahu oli üha enam loodetud ilmselt juba 1914. aasta lõpust. Viis aastat hiljem oli tõenäoliselt sõjaga piisavalt ära harjutud ja rahuõnumiga mingi emotsiooni tekitamine sõjameestes võis olla järjest vaevanõudvam ettevõtmine.

Mida saab kummagi poole lendlehtede sõnumite kohta üldistada? Rahvaväe lendlehtede põhjal saab üldistavalt öelda, et sõnumites kordub üldjoontes sama muster: ühe poole moodustab vaenlase – komissari – kuju loomine ja teise poole katsed panna punaarmeele kas poolt vahetama või võitlusest loobuma. Iga üleskutse on sisult lühilugu. Esiplaanile tõstatatakse lihtsaid ja loomult häid venelasi, kellele meenutatakse nende nälgivat ja sõjamehi koju ootavat peret ning peremehi ootavat hütti ja maalappi. Vaenlaseks on kommunistid-komissarid, kelle hulgas on palju mittevenelasi – juute. Komissaridest “vereimejad” olid petnud vene sõjamehi, kes muidu loomult head ja ausad, neid ikestanud ning loomuvastasele veretööle kihutanud. Rahu ja leiva asemel said vene sõdurid sõja ja nälja. Probleemi – komissaride ikke – lahenduseks pakkusid eestlased, esiteks, nende kõrvaldamise, mille järel võisid vene sõjamehed koju või eestlaste poole üle minna. Keeleliselt olid rahvaväe lendlehed väga heal tasemel, väljendusviis oli rikkalik, kujundlik ja ladus. Eestlaste üleskutsed on võrreldavad osavalt koostatud religioosse suunitlusega muinasjuttudega, mis jutustavad õndsast endisajast ning kosmilisest hea ja kurja võitlusest. Vaheldumisi – kuid kindlas järjekorras – rõhutatakse erinevatele emotsioonidele, et seekaudu punaarmeele kōnetada. Ainult vene keele kasutamine, aga ka valdavas osas pöördumised vene inimeste poole, annab aimu, et peamine sihtrühm olid venelased, mitte eestlastest punaväelased. Tähelepanu

¹¹⁸ RA, ERA.2124.2.235, pag-mata: Enamlaste lendleht “Eesti kaevikutesse!”, dat-mata.

¹¹⁹ RA, ERAF.395.1.31, l. 12: Enamlaste lendleht “Seltsimehed Eesti soldatid!”, 26.10.1919.

¹²⁰ RA, ERAF.395.1.31, l. 62: Enamlaste lendleht “Meie paneme ette rahu teha, teid sunnitakse sõdima”, dat-mata, kuid mitte hiljem kui 16. november.

tuleb juhtida sellele, et valdavalt väljendasid rahvaväe lendlehed Eesti riigi seisukohti tõeselt – näiteks seda, et Eestil puudus huvi Venemaad vallutada. Etteheiteid võib teha vaid väidetele, nagu kohelnuks Eesti sõjavange alati äärmiselt õiglaselt.

Enamlaste sõnumites saab grupeerida üleskutsete koostajaid, kuid üleskutsed järgivad üldises plaanis rahvaväe propagandaga sama mustrit: esmajärjekorras loodi vaenlase kuvand, kelleks oli ennekõike Eesti valitsus. Katsuti põhjendada, miks rahvaväelastel on parem võitlusest Eesti Vabariigi eest loobuda. Valdavas osas lendlehtedes väljendub üks Venemaa propaganda tunnusjoontest – väideti ühte, aga tehti risti vastupidist. Enamlaste lendlehed väitsid järjepanu, et Nõukogude Vene valitsus pole ennast Eesti siseasjadesse seganud ja teatas juba ammu, et ei sõdi Eestiga, vaid seda teeb Nõukogude Eesti valitsus. Need olid teineteist välistavad seisukohad. Vabadussõda algas Nõukogude Venemaa territooriumil paiknenud punavägede rünnakuga ja kogu enamlaste kampaaniat rahastati ning koordineeriti Petrogradist ja Moskvast. Sõda lõppes siis, kui Nõukogude Venemaa sõlmis ühe vaenupoolena esiteks vaheerahu ja siis rahupeingu Eesti Vabariigiga.

Enamlaste väide, et Nõukogude Venemaa väed polnud Eesti piiri – või pigem rindejoont – ületanud, käis käsikäes pakkumisega teha rahu.¹²¹ Üks enimlevinuid teemasid enamlaste propagandas oli 1919. aasta augustist rahuõnum. “Venemaa valitsus tahab rahu ja on valmis iga päev seda kinnitama...”¹²² Kuid nad ei olnud oma sõnumiga ainsad ega ka uudsed. Märksa enam paistsid enamlased silma oma ideoloogiliselt tugeva taustaga, kuid peamiselt töölistkonnale suunatud sõnumitega. Enamlaste tekstid oli keeleliselt tihti kirjavigadega läbipikitud, kuigi tollast üldist – ja eriti töölistkonna – haridustaset arvestades see vaevalt suuri probleeme põhjustas. Palju kasutati lühilauseid ja väga ohtralt loosungeid nagu näiteks enamlasi pooldavad “Elagu rewolutsioon”¹²³ või “Elagu töörahwa wabariik Eestis!”¹²⁴, aga ka Eesti valitsuse vastu suunatud loosungit “Maha niisugune walitsus!”¹²⁵ Rahvaväe üleskutsetes sarnaseid poliitilisi loosungeid ei kasutatud.

¹²¹ RA, ERAF.395.1.31, l. 4: Enamlaste lendleht “Eesti walged sõdurid”.

¹²² RA, ERAF.395.1.41, l. 11: Enamlaste lendleht “Maha wõltsmängijad!”, dat-mata.

¹²³ RA, ERAF.395.1.31, l. 39: Enamlaste lendleht “Sõdur, pane tähele, mis su ümber sünnib.”, dat-mata.

¹²⁴ RA, ERAF.395.1.31, l. 74: Enamlaste lendleht “Kes süüdlane?”, dat-mata.

¹²⁵ RA, ERAF.395.1.31, l. 108: Enamlaste lendleht “Mis võib anda Jaan Tõnissoni walitsus?”, dat-mata, aga mitte varem kui 18. november 1919.

Reageeringud enamlaste lendlehtedele

Lendlehtede mõju võinuks kajastuda kummagi vaenupoole meelsus- ja tsensuuriaruannetes. Paraku on mõlema poole aruandeid, mis käsitleksid lendlehtede mõju, senise uurimise põhjal teada vähe. Rahvaväes tuvastati enamlaste lendlehtede mõju peamiselt sõjaväe vastuluure (TKO) meelsusaruannetes.¹²⁶ Nii hinnati 1919. aasta septembris ja oktoobris eri väeosades, et enamlaste lendlehed rahvaväe võitlejaid ei mõjuta. Petseri punkti aruandes kirjutati, et enamlaste lendlehtedel pole 7. polgu sõduritele mõju.¹²⁷ 2. diviisi aruandes lisati, et 5. polgu operatiivpiirkonnas sõdurid vaid naersid punaste levitatud lendlehtede üle.¹²⁸ Novembris tekkis juba siiski kahtlus, et 7. polgu sõdurite hulgas võivad enamlaste rahupropagandat kajastanud lendlehed mingit mõju avaldada.¹²⁹ Tsensuur mainis samuti lendlehti. Nimelt andis Viljandi tsensuuri ülem Peeter Lutt enne Asutava Kogu valimisi teada, et mõned sõdurid saatsid enda kirjades kodustele enamlaste lendlehti, kuid otsesest mõju meeoludele või lendlehtede erilist osa üldises valimiste-eelses kihutustöös tsensuur ei täheldanud.¹³⁰ Lendlehti võidi kodustele saata põhjusel, et nendes kajastavate sõnumite vastu tunti sümpaatiat. Samas ei saa välistada sedagi, et enamliku propaganda sisu peeti naeruväärseks ja neid sooviti teistega jagada enamliku ideoloogia näidetena.

Punaarmee eesti rahvuslike üksuste poliitosakondade aruannetes senise uurimistöe põhjal rahvaväe lendlehti ega nende mõju ei mainita. Teisalt olid poliitosakondade töötajad juba 1919. aastal oma aruandluses piisavalt alalhoidlikud, et mitte kajastada asjaolusid, mis võis neid seada halba valgusesse. Kui rahvaväe tsensuuriaruandeid on säilinud u 50%, siis meelsusaruandeid märksa vähem. 1919. aasta aprilli valimiste ajast on alles vaid paar meelsusaruannet. Enamlaste poolelt puuduvad täielikult sõjatsensuuri ja tšekistide meelsusaruanded, mis ei olnud Vene arhiividest kättesaadavad ja mida pole Läti arhiivides leida õnnestunud.

Seega saab teha lendlehtede mõju kohta pigem oletusi. Kui Tammela hindas ühe enamlaste lendlehe mõju Asutava Kogu valimistele olematuks,¹³¹ siis sama kesine tundub olevat kogu enamlaste propaganda mõju nii valimistele kui ka laiemalt rahvaväele. Miks see nii oli? Enamlaste lendlehtede peamine sihtrühm oli töölikond ja propaganda ideoloogiline tagapõhi oli

¹²⁶ Näiteks: RA, ERA.496.2.22: Sõjaväe teadete kogumise osakonna punktide aruanded, 06.08.1919–17.01.1920.

¹²⁷ RA, ERA.496.2.22, l. 75–77: Petseri punkti aruanne, 18.09.1919.

¹²⁸ RA, ERA.496.2.22, l. 146: 2. diviisi punkti aruanne, 18.10.1919.

¹²⁹ RA, ERA.496.2.22, l. 170–171: 2. diviisi punkti aruanne, 08.11.1919.

¹³⁰ RA, ERA.496.2.17, l. 40: Viljandi tsensuuri ülema Lutti telegramm, 30.03.1919.

¹³¹ Tammela, “Ristilöödud”, 452.

vastavalt üles ehitatud. Rahvaväe põhiosa moodustasid aga talupojad, keda ei taibatud, tahetud või osatud kõnetada. Tõenäoline on kombinatsioon kõigist kolmest tegurist. Ajastu põhiprobleemi kirjeldati enamlaste sõnumites kahe klassi – kodanluse ja tööliskonna – vastandumise kaudu. Kõigi meeli erutanud maaküsimust käsitlesid enamlased vaid paaris lendlehes. Enamlaste teiste sõnumite – nii nagu nende endi – usaldusväärsus ei olnud ilmselt 1919. aastal samal tasemel, mis veel 1918. aasta lõpus. Loodetud mõisamaade jagamise asemel lubasid enamlased suurmajandeid. Lisaks ebaõnnestunud lahendusele maaküsimuses ei suudetud pakkuda leiba ega usutavat lahendust rahuks. Vaevalt veenis rahvaväe enamust enamlaste väide kodusõjast – enam kui 90% eestlastest osales sõjas Eesti Vabariigi poolel. Nii nagu eespool mainitud, loobusid enamlased 1919. aasta suveks kodusõja narratiivist ja levitasid sealtpaale peamiselt rahuõnumit. Kuid enamlased polnud ainsad, kes olid rahu propageerinud ja seda märksa varem. Eesmärk võimalikult kiirelt rahu saavutada esines samuti sotsiaaldemokraatide kevadises Asutava Kogu valimispropagandas.¹³²

Lendlehtede abil teostatud propaganda mõju ei saa kindlasti võtta teistest mõjuritest eraldi, vaid hinnata üldisemas kontekstis koos poliitilise kontrolli ja karistuspoliitika mõjuga. Sõjatsensuuri on sõdades kasutatud ikkagi ennetava meetmena, sest enam kui 90% kirjadest jäi läbi vaatamata ja Eesti Vabariigi tsensuur ei olnud selles mõttes erand. Tsensuuri nõrk koostöö vastuluurega oli samuti üks võimalik põhjus, miks lendlehti või nende mõju tsensuuriaruannetes ei kajastunud. Enamlaste või nendega koostöös kahtlustatute kirjavahetuste jälgimise asemel vaatasid tsensurid läbi suuresti suvaliste erasikute kirju.¹³³ Võttes arvesse enamlaste lendlehtede põhimassi levitamist 1919. aasta augustist kuni Vabadussõja lõpuni, võib nende mõju hinnata tagasihoidlikuks – massilist väejooksu rahvaväes ei toimunud. Sõja esimestel kuudel ei maini kummagi poole ülejooksikud lendlehtede mõju. Propaganda nõrka mõju vähemalt sõjameestele – lendlehtede sõnumite peamisele sihtmärgile – ei saa kirjutada kummagi poole karmi karistuspoliitika arvele. Eesti Vabariigis oli karistuspoliitika rakendamise ebaühtlane ja karmim periood sai läbi 1919. aasta märtsi lõpuks. Mõlemal poolel sattusid kohtu alla suures osas tsiviilelanikud, kuid nende uurimine pole olnud siinkirjutaja eesmärk.¹³⁴

¹³² Reigo Rosenthal, *Kord ja kohus. Eesti sõjaväe juhtkond Vabadussõja-aegses sisepoliitikas* (Tallinn: Argo, 2019), 119.

¹³³ Kikkas, "Kontrollimehhanismid Eesti Vabariigis aastatel 1918–1920", 32.

¹³⁴ Toivo Kikkas, "Field Courts Martial, the Cheka and Penal Policy in the Estonian War of Independence in 1918–1920", *Estonian Military Journal*, 11 (2021), 175–177.

Teisalt selgitab propaganda nõrka mõju lendlehtede levitajate vastane võitlus. Nii TKO kui ka tšekaa võitlesid enda nabi tööjõuga kõigi mõjutustegevuste vastu samal ajal. Õõnestus- ja luuretööd viisid ellu tihti samad agendid. Eesti sõjaväe vastuluure agentide koguarv Vabadussõjas pole teada. Mingi orientiir on vaid 1. diviisi TKP agentide arv – kogu sõja jooksul 52 inimest ja korraga ei olnud ametis rohkem kui 20 agenti. Sõja tingimustes pidid agendid isikkoosseisu nappuse tõttu täitma korraga nii riigisisest vastuluuraja kui ka rindejoont ületanud luuraja rolli.¹³⁵ Kummagi poole agentuur tegeles informatsiooni kogumisega, aga lisaks võisid nad täita ülesannet levitada lendlehti, kuulujutte ja muud desinformatsiooni ning samuti agiteerida. Robert Service on kirjutanud, kuidas läände saadetud ja õõnestustegevusele pühendunud Nõukogude agendid olid väga osavad piiri ületama ja olles kohale jõudnud, õõhutasid muu hulgas pahempoolsete erakondade killustumist, saatsid välisriikidesse suuniseid ja raha, täitsid salakuulaja rolli jne.¹³⁶ Sellise hulga ülesannete kuhjamine ja napp inimressurss raskendasid tõenäoliselt kummagi poole agentide tegevust.

Nii ei õõnnestunudki eesti vastuluurajatel Nõukogude agente alati lendlehtede levitamisel tabada ja seetõttu karistati neid mõne muu rikkumise eest. Näiteks üks lendlehtede levitajaid Tallinnas oli Kristjan Hansen – vähemalt väitis ta seda enda hilisemates mälestustes. Sõjaväe vastuluure otsis Hanseni elupaiga läbi ja arreteeris ta, kuid kahtlusi ei suudetud tõestada ja ta mõisteti süüdi hoopis väejooksus. Nimelt oli Hansen partei soovitusel teenistusest rahvaväes eemale hoidnud.¹³⁷ Mis ülesandeid Hansen veel peale üleskutsete levitamise täitis, pole täpsemalt teada.

Võitlus enamlaste propagandaga oli TKO punktide ülesanne ja vastuluure aruannetest saab võrdlemisi kasina ülevaate lendlehtede levitamisest ja võitlusest levitamise vastu. Järgneva näite puhul ei olnud tegu sõjameestele suunatud lendlehtedega, kuid juhtum sobib näitlikustama lendlehtede levitamise uurimise keerukust. 1919. aasta aprilli lõpus teatas 1. diviisi TKO punkti ülem Püss diviisi ülemale, et Kreenholmi vabriku tööliste seas on levitatud väikeses formaadis eestikeelseid lendlehti. Nendes hoiatati Peetri eeslinna, Kadastiku ja Paemurru elanikke, et lähemas tulevikus saavad need linnajaod sama saatuse, st mahapõletamise osaliseks nagu varem Juhkenthali linnajagu. Püssi esialgsel hinnangul võisid lendlehed pärineda Narvast või olid sisse toodud üle piiri.¹³⁸ Palju rohkem

¹³⁵ Kikkas, ““Agentuurteadete põhjal on kindlaks tehtud ...“”, 42.

¹³⁶ Service, *Spioonid ja komissarid*, 270.

¹³⁷ RA, ERAF.247.51.71, l. 1: Kristjan Hanseni mälestused, 06.02.1957.

¹³⁸ RA, ERA.515.1.632, l. 75: Punkti ülem Püss 1. diviisi ülemale, 29.04.1919.

variante ilmselt olla ei saanudki ja ilmselt puudusid Püssil igasugused juhtlõngad, et jätkata uurimist.

Veidigi ülevaatliku kokkuvõtte enamlaste tegevusest lendlehtede trükimisel ja võitlusest selle vastu Eestis annavad eesti sõjaväe vastuluure juhataja abi Helmut Veemi mälestused. Nende põhjal võib tõdeda, et Eestis lendlehti valmistanud enamlaste pörandaaluseid trükikodasid oli väga raske üles leida ja rivist välja viia. Esimene kompartei trükikoda avastati alles 1919. aasta augusti viimastel päevadel.¹³⁹ Küllap seletab trükikodade jahtimine sedagi, miks sattus kohtupidamise alla nii vähe lendlehtede levitajaid – vähese töötajate arvuga oli optimaalsem tegeleda nende püüdmisega, kes võisid lendlehti tuhandete kaupa juurde trükkida, selmet otsida paarisadat lendlehte levitavat agentti.

Tuleb tõdeda, et egodokumentides – kirjades, päevikutes ja mälestustes – pole seni õnnestunud tuvastada tunnistusi, kus mõni sõjamees oleks kirjeldanud lendlehtede üleskorjamist või lugemist. Valdavalt võis põhjuseks olla see, et vaenupoole üleskutsete omamist või lugemist häbeneti või kardeti tunnistada. Ei ole võimatu seegi, et kümned tuhanded lendlehed ei avaldanud sõduritele erilist muljet. Paljud olid ju üleskutes peituvat propagandaga tuttavad juba Esimese maailmasõja aastaist. Kindlasti oli tähtis ka see, et mõlema poole lendlehed koosnesid vaid tekstiosast ja igasugune pildiline kujund – isegi pisisümbolid – puudus nendelt täielikult. Lendlehed olid valdavalt A4-formaadis või väiksemad, kuid näiteks enamlaste ajalehe Kommunist lendlehed olid väga suurte mõõtmetega, mida olnuks keeruline salaja lugeda, aga ka raske peita.

Allikmaterjali analüüsidest saab kinnitust, et peamine sihtmärk olid sõjamehed. Ei saa välistada, et enamlaste propagandal oleks olnud rohkem kõlapinda tagalas, tsiviilelanikkonna hulgas. Enamlased võtsid hiljem omaks teatud vigu propaganda tegemisel. Näiteks tunnistati, et 1919. aasta kevadel oleks pidanud Eesti valitsuse vastase propaganda asemel tegema aktiivset rahupropagandat.¹⁴⁰ Mõttekoht on seegi, et teadaolevalt üritati lendlehtede abil enda sõjameeste seas kummalgi poolel propagandat teha haruharva. Näiteks kurtis eesti enamlaste kommuuni siseasjade valitsuse juhataja ülesannetes tegutsenud Maks Traksmann 1919. aasta mais, et polkudes pole piisavalt eestikeelseid ajalehti ja lendlehti.¹⁴¹ Osalt tulenes sõja esimeste kuude propaganda vähene intensiivsus tõenäoliselt mõlema poole struktuuride ja ametnike vähestest kogemustest ja nii inim- kui ka muude

¹³⁹ Helmut Veem, "Võitlus pörandaalustega", *Eesti eest 2. osa: mälestused iseseisvuse võitluspäevilt. Vabadussõja 1918–1920* (Tallinn: Tammerraamat, 2014), 255–257.

¹⁴⁰ Kaasik, "Tartu rahuläbirääkimiste eellugu", 309–310.

¹⁴¹ RA, ERAF.28.1.60, l. 62: Siseasjade valitsuse juhataja eest M. Traksmann, mais 1919.

ressursside nappusest. Mõnes mõttes võib lendlehtede vähene kasutus oma sõjaväelase mõjutamiseks näidata propagandistide endi vähest usku taolise tegevuse efektiivsusesse – võrreldes näiteks ajalehtedega. Lendlehtede puhul pole saajaprotsendilise kindlusega teada, kui palju eksemplare ja mis kogutiraažides neid levitati – või kui tõesed aruannetes kirjandud tiraažid olid. Võib siiski pidada tõenäoliseks, et enamlased panid vastaspoolele suunatud propagandale palju enam lootusi kui rahvavägi. On enam kui tõenäoline, et demokraatlik Eesti Vabariik ei vajanudki sellist totaalpropagandat nagu Nõukogude Venemaa. Ei tohi siiski unustada, et samal ajal kasutati propagandavahenditena ka teisi meediume ja oma – kuigi arvatust nõrgemat – mõju avaldasid nii kontrollimehhanismid kui ka karistuspoliitika.

Kokkuvõtteks

Artikkel käsitleb rahvaväe ja Punaarmee sõjameestele suunatud lendlehti Eesti Vabadussõjas aastatel 1918–19. Allikaliigina pakuvad lendlehed kui illegaalsed väljaanded võimalust analüüsida ennekõike vastaspoole sõjameestele suunatud propagandat. Kõigist Eesti mäluasutustes teadaolevatest lendlehtedest (kokku 116 tk) on analüüsitud 86, millest 74 on enamlaste koostatud ja mõeldud kasutamiseks Eesti Vabariigi sõjaväe vastu. Rahvaväe lendlehed olid kõik vene- ja lätikeelsed, kuid viimati nimetatutest ei ole õnnestunud näidiseid tuvastada – teada on vaid nende levitamisest. Enamlaste üleskutsed olid valdavalt kakskeelsed, st eesti- ja pöördel venekeelsed. Mõlema poole lendlehtedel oli vaid tekstiosa ja igasugused pildikujudid puudusid täielikult.

Eesti Vabariigi tegeles propagandasõnumite koostamise ja lendlehtede jaotamisega väeosadele levitamiseks rahvaväe operatiivstaabi maakuulamise osakond. Vastaspoolel täitsid sama ülesannet Punaarmee poliit-osakonnad, kuid oma panuse andsid ka Eestis tegutsevad põrandaalused enamlased enda salajaste trükikodadega. Eesti Vabariigi lendlehti saadeti väeosadesse jaotamiseks vahemikus 730–9000 eksemplari. Enamlaste üleskutsete tiraažid olid mõningail andmeil 1000–25 000 eksemplari, kuid pole kindel, kas neid ikkagi nii palju trükiti või trükikojast välja jõudis. Põhja-panevaid andmeid pole ka levitamisest. Lendlehti heideti alla lennukitelt või levitasid neid agendid. Levitajatest ja nende püüdmisest on teada vaid episoodilisi seiku. Võib siiski öelda, et eesti sõjaväe vastuluure töötajad keskendusid tõenäoliselt pigem põrandaaluste trükikodade, mitte enamlastest agentide-levitajate väljaselgitamisele.

Esimese maailmasõja käigus hakati propagandat kasutama järjest enam relvana, mille kaudu loodeti mõjutada moraali nii riigisiselt kui ka -väliselt. Propaganda vajas vaenlase kuvandit ja eriti Nõukogude totaalpropaganda pidi mõju avaldamiseks olema oma sõnumites järjepidev ja lakkamatu. Mõlema poole vaenlase kuvandiks oli Vabadussõjas ennekõike vastaspoole sõjalis-poliitiline juhtkond. Enamlaste propaganda laiendas vaenlaste loetelu Eesti liitlasriikide ja Eesti toetatud Vene valgete juhtidele, kuid keskendus ennekõike Eesti valitsuse ja rahvaväe juhtkonna demoniseerimisele ning dehumaniseerimisele.

Peamine üleskutsete sihtrühm olid mõlemal poolel sõjamehed, kuid samal ajal katsuti kõnetada ka võitlejate varasemat talupoja või töölise tausta ning rahvuslikku ja usulist kuuluvust. Tihtilugu pöörduti sõjameeste poole, proovides kõnetada neid ühtaegu nii sõjameestena, aga ka rahvuse, religiooni või klassikuuluvuse tasandilt. Rahvaväe üleskuteses toonitati venelaste kui rahvuse positiivseid jooni. Samas kasutati ära varasema, tsariaegse propaganda mõjul tekkinud venelaste antisemitismi ja püüti venelastes seekaudu tekitada vastasseisu Punaarmee komissaride suhtes, kelle hulgas oli mitmeid juute.

Vaenlase kuvandi loomise ja sihtrühmade kõnetamise kõrval püüdsid mõlema poole sõnumid peaausjalikult veenda vastaspoole võitlejaid, et vaja on üle joosta või deserteeruda. Esmajärgus külvati selleks kahtlusi, et muuta emotsioone, mis mõjutaksid sõjameeste käitumist. Katsuti õhutada kahtlusi, et ühe või teise poole juhtkond on neid petnud, sundides neid sõdima valedel alustel ja sõjameestele kahjulikel eesmärkidel. Loonud vaenlase sõjalis-poliitilisest juhtkonnast vaenlase kuvandi, oli seda lihtsam teha. Venelaste puhul langesid igasugused kahtlusesemned tõenäoliselt eriti viljakale pinnasele, kuna Esimese maailmasõja käigus oli hakanud tooni andma usk sisevaenlase ja reeturite olemasolusse.

Rahvaväe peamiste sõnumite eesmärk oli venelastest punaväelasi veenda selles, et neile oleks igas mõttes kasulikum enamliku poliitika nimel tehtavatest vägivallategudest loobuda ja kas relvad komissaride vastu pöörata, deserteeruda või Eestile alistuda. Rõhutati, et Eesti ei pea vallutussõda, kuid ei hoia end kodumaa kaitsel ja Punaarmee rünnakute tõrjumisel tagasi. Enamlaste väitel polnud Nõukogude Venemaa kunagi Eestiga sõdinud ja ühegi punaarmeealase jalg ei pidanud ka tulevikus Eesti pinnale astuma. Enamlased meelitasid rahvaväelasi samuti poolt vahetama, enda ohvitseri tapma või lihtsalt deserteeruma. Kuid alates 1919. aasta suvest lisandus sellele soovitusel aktiivne rahupropaganda. Rahu saavutamiseks tuli teha seda sama, mis varem – hakata Eesti valitsuse vastu, kes ei soovivat Venemaaga rahu sõlmida. Kui rahvaväe propagandatekstid moodustasid

eraldivõetuna osavalt jutustatud ja läbimõtestatud lühilugusid, siis enamlike üleskutsete sõnumid olid täis poliitilisi lööklauseid. On iseasi kui palju ühe või teise poole sõdurite põhimassist nendest keerulisematest sõnumitest või kasutatud mõistetest keele- ja lugemisoskuse taseme tõttu aru said.

Propaganda mõju hindamine on suuresti vastavate allikate nappuse ja kohati puudumise tõttu keeruline. Hinnanguid vastaspoole lendlehtede mõjule kajastub tollastes teadaolevates Eesti Vabariigi meelsusaruannetes vähe. Enamlaste propaganda oli üldiselt kogu sõja vältel lakkamatu, kuid mitte ühtviisi intensiivne. Kohati esines puudujääke sõnumite selguses ja järjepidevuses. Samuti tegid Nõukogude propagandistid mitmeid vigu, alahinnates, kui tähtsad olid talupojad kõnetamist vajava sihtrühmana ja maaküsimus sõnumina. Enim kõlapinda leidnud rahu sõnumi levitamisel polnud enamlased ainsad, kuna konkureerisid näiteks Asutava Kogu valimistel 1919. aasta aprillis sotsiaaldemokraatide valimispropagandaga. Võttes arvesse enamlaste lendlehtede põhimassi koostamist ja levitamist vahemikus 1919. aasta augustist kuni Vabadussõja lõpuni, võib punase propaganda peaesmärgi – ülejooksule meelitamise – tulemust lugeda ka nende endi ootusi silmas pidades tagasihoidlikuks. Massilist väejooksu rahvaväest sõja viimastel kuudel ei toimunud.

MÄRKSONAD: lendlehed; propaganda; enamlased; Vabadussõda; sõjaajalugu

TOIVO KIKKAS on Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituudi doktorant.*

ABSTRACT: Leaflets from the time of the Estonian War of Independence as a means of propaganda in 1919

Bolshevik ideology on the one hand, and the idea of the independence of the new national states that had emerged in the periphery of the Russian Empire on the other, were both incomprehensible to mobilised soldiers in 1918 to 1920. This left them susceptible to influence from the opposing side. The propaganda engaged in during the Estonian War of Independence

* Kirjavahetus: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Jakobi 2, Tartu 51005, Eesti. E-post: toivo.kikkas@ut.ee

following the First World War has not hitherto been broadly studied in terms of its effect on Estonian soldiers. Knowledge of attempts to influence soldiers has hitherto been relatively scant. This article considers leaflets meant for soldiers of the Estonian National Army and of the Red Army in the Estonian War of Independence in 1918–19. Leaflets as a source category of illegal publications provide the chance to analyse propaganda aimed first and foremost at soldiers of the opposing side. Of the known leaflets in Estonian memory institutions (116 in total), 86 have been analysed, of which 74 were drafted by the Bolsheviks and meant for use against the army of the Republic of Estonia. Leaflets distributed by the Estonian National Army were all in Russian and Latvian, but no copies of the latter have been found – they are only known to have been disseminated. Appeals spread by the Bolsheviks were mostly bilingual, that is in Estonian and in Russian on the other side of the leaflets. Leaflets from both sides consisted of text only. There were no pictorial images whatsoever.

In the Republic of Estonia, the Reconnaissance Department of the Operational Headquarters of the National Army handled the drafting of propaganda messages and the distribution of leaflets to military units for dissemination. The political departments of the Red Army handled the same task for the opposing side, but underground Bolsheviks operating in Estonia also contributed to the effort with their secret print shops. Leaflets from the Republic of Estonia were sent to military units for distribution in the range of 730 to 9,000 copies. According to some estimates, the print runs of Bolshevik appeals were in the range of 1,000 to 25,000 copies but it is not certain if so many of them were actually printed or made it out of the print shop. There is also no reliable data on their distribution. Leaflets were scattered from airplanes or distributed by agents. Only episodic instances of distributors and their recruitment are known. It can nevertheless be said that Estonian Army counterintelligence operatives probably focused more on identifying underground print shops and not so much on Bolshevik agents and distributors.

In the course of the First World War, propaganda started being used ever more as a weapon for affecting domestic morale, which could also be aimed at the opposing side. Propaganda needed the image of the enemy. Soviet total propaganda had to be especially consistent and unceasing in its messages to have an effect. The military-political leadership of the opposing side was depicted as the primary image of the enemy for both sides in the War of Independence. Bolshevik propaganda extended the list of enemies to the leaders of countries allied to Estonia and the leaders of Russian Whites who supported Estonia but focused primarily on

demonising and dehumanising the leadership of the Estonian government and National Army.

The appeals mainly targeted soldiers on both sides. The messages attempted to address the peasant or worker backgrounds of the fighters along with their nationality, religious affiliation, and class belonging. Appeals from the Estonian National Army stressed the positive traits of Russians as a nationality. At the same time, the antisemitism of Russians, which had been cultivated by the propaganda of the previous tsarist regime, was used, thereby attempting to stir up opposition in Russians towards Red Army commissars, many of whom were Jews.

Alongside the creation of the image of the enemy and addressing target groups, the messages from both sides mainly attempted to persuade the opposite side's fighters that defection or desertion was necessary. To that end, messages focused primarily on cultivating doubts and influencing emotions with the aim of altering the behaviour of soldiers. Attempts were made to incite suspicions that the leadership of one or another side had deceived them, forcing them to fight for the wrong reasons and for objectives that were harmful to the soldiers. That was easier to accomplish once the enemy's military-political leadership had been depicted as the image of the enemy. All manner of seeds of doubt were sown in especially fertile circumstances in the case of Russians, since in the course of the First World War, belief in the existence of internal enemies and traitors started setting the tone among Russians.

The main messages disseminated by the Estonian National Army were aimed at persuading Russian Red Army soldiers that in any case, it would be better for them to abandon acts of violence committed in the name of Bolshevik policy and to turn their weapons against their commissars, desert, or surrender to Estonia. It was emphasised that Estonia was not waging a war of conquest yet would not restrain itself in defending its homeland and repulsing Red Army attacks. The Bolsheviks claimed that Soviet Russia had never fought against Estonia and that no Red Army soldier would ever step on Estonian soil in the future as well. The Bolsheviks similarly tried to persuade Estonian National Army soldiers to switch sides, to kill their officers, or simply to desert. Yet starting from the summer of 1919, active peace propaganda was added to those suggestions. The same actions as before were necessary to achieve peace – soldiers had to rebel against the Estonian government, which did not want to make peace with Russia. While taken separately, the propaganda texts distributed by the Estonian National Army formed skilfully narrated and well thought out short stories, the messages of the Bolshevik appeals were full of political

slogans. How much of those more complicated messages or concepts that were used were understood by the overall mass of soldiers of one side or the other due to their level of linguistic proficiency or reading ability was another matter altogether.

To a great extent, assessment of the effect of propaganda is difficult due to the scarcity or even the absence of sources. There are few assessments of the effect of leaflets from the opposite side in the known attitude reports of the Republic of Estonia from that time. Generally speaking, Bolshevik propaganda was incessant throughout the war, but not of uniform intensity. There were occasional shortcomings in the clarity and continuity of their messages. Similarly, Soviet propagandists made numerous mistakes, underestimating the land question as a message and the peasantry as a target group that needed to be addressed more pointedly. The Bolsheviks were not the only ones to spread the message of peace, which gained the most resonance among the people. They competed with the election propaganda of the social democrats in the Constituent Assembly elections in April of 1919, for instance. Considering the fact that the main mass of Bolshevik leaflets was drafted and disseminated in the period from August of 1919 until the end of the War of Independence, the success rate in achieving the main objective of Red propaganda – persuading soldiers to defect – can be regarded as quite modest, bearing in mind the expectations of the Reds themselves. There was no mass defection from the Estonian National Army in the war's last months.

KEYWORDS: leaflet; propaganda; Bolsheviks; Estonian War of Independence; military history

TOIVO KIKKAS is PhD student the University of Tartu Institute of History and Archaeology.*

* Correspondence: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Jakobi 2, Tartu 51005, E-mail: toivo.kikkas@ut.ee